

סוגיות במחקר הנרטיבי:

תבחיני איכות
אתיקה

סיכום קבוצות עניין

בעריכת: עמיה ליבליך, איתן שחר, מיכל קרומר-נבו, מיה לביא-אג'אי

המרכז הישראלי למחקר איכותני
של האדם והחברה

המחוזות למחקר האדם-הרב-חיים
אגודת החוקרים האיכותניים

סיכום קבוצות עניין

**סוגיות במחקר נרטיבי:
תבחיני איכות
אתיקה**

תוכן העניינים

5	הקדמה
	שער ראשון – תבחיני איכות
9	נעמה לויצקי – איכותו של המחקר האיכותני: המקרה הנרטיבי
	גבריאלה ספקטור-מרזל – איכות במחקר איכותני – תקציר המושב בכנס הישראלי למחקר איכותני, 2008
25	גבריאלה ספקטור-מרזל – דברי פתיחה
26	מיכל צלרמאיר – אמינות במחקר מערב
30	ג'וליה צ'ייטין – יחסי חוקרים-חוקרים/חוקרים-משתתפים בצל קונפליקט עיקש: המקרה הישראלי-פלשתינאי
34	פרימה אלבז-לוביש – הכללה ומחקר איכותני – על הפרטים הקטנים ומה שמעבר להם
38	עמיה ליבליך – דברי דיון
	שער שני – אתיקה
45	עמיה ליבליך והדס ויסמן – שיקולים אתיים במחקר נרטיבי – סוגיות, מחשבות והרהורים
55	נספח

הקדמה

חוברת זו עוסקת בשתי סוגיות מרכזיות במחקר הנרטיבי: הראשונה היא הגדרה של תבחיני איכות שיתאימו לפילוסופיה ולמתודולוגיה האיכותנית, והשנייה מתייחסת לאתיקה במחקר נרטיבי. החוברת הינה תוצר של שתי קבוצות עניין שהתקיימו במסגרת איגוד החוקרים האיכותניים ודנו במהלך תקופה של שלוש שנים בנושאים אלו. בראש הקבוצה אשר דנה בתבחיני האיכות ישבו ד"ר נעמה לויצקי וד"ר גבריאלה ספקטור-מרזל, וחברים נוספים בקבוצה היו ד"ר ברכה אלפרט, פרופ' עמיה ליבליך, ד"ר חיים נוי, פרופ' נעמה צבר – בן יהושע, ד"ר לאה קסן, ד"ר שמחה שלסקי וד"ר איתן שחר. בראש הקבוצה אשר דנה באתיקה ישבה פרופ' הדס ויסמן והשתתפו בה פרופ' פרימה אלבז-לוביש, פרופ' עדיטל בן-ארי, פרופ' עמיה ליבליך, ד"ר רבקה רייכר-עיתיר וד"ר רבקה תובל-משיח.

פירוטיהן של קבוצות העניין הוצגו בשני מושבים במסגרת הכנס הישראלי השלישי למחקר איכותני, שהתקיים בפברואר 2008 באוניברסיטת בן-גוריון בנגב. חוברת זו מביאה לפניכם את תוצרי עבודתן של שתי הקבוצות.

החוברת כוללת שני שערים: השער הראשון מוקדש לתבחיני איכות והוא מגיש לקוראים את מאמרה של נעמה לויצקי 'איכותו של המחקר האיכותני: המקרה הנרטיבי' וכן את סיכום הדיון שהתקיים במסגרת המושב 'איכות במחקר האיכותני' בכנס באוניברסיטת בן-גוריון. מאמרה של לויצקי נכתב כמאמר שיטתי והוא מציע כלים להערכה של מחקרים נרטיביים. סיכום הדיון, לעומת זאת, מוגש כתמליל ערוך במקצת של ההרצאות במושב, על ריבוי הקולות שבו. בהנחיית ד"ר גבריאלה ספקטור-מרזל, השתתפו בדיון פרופ' פרימה אלבז-לוביש, פרופ' עמיה ליבליך, ד"ר ג'וליה צ'ייטין ופרופ' מיכל צלרמאיר, והן מציגות, מתוך נסיוןן העשיר, שאלות לגבי קריטריונים הולמים להערכת מחקרים איכותניים.

השער השני מוקדש לאתיקה במחקר האיכותני והוא נכתב על ידי פרופ' עמיה ליבליך ופרופ' הדס ויסמן, אשר מציגות סיכום של סוגיות, מחשבות והרהורים בנושא.

איננו מציגים את הדברים כקביעות פסקניות, אלא מבקשים לראות בהם **פרסום פנימי וראשוני**, חומר למחשבה ושלב ביניים בגיבוש עקרונות לעבודתם המחקרית של חוקרים מנוסים ולהנחייתם של סטודנטים בתחום האיכותני.

ד"ר מיכל קרומר-נבו

ד"ר מיה לביא-אג'אי

המרכז הישראלי למחקר

איכותני של האדם והחברה

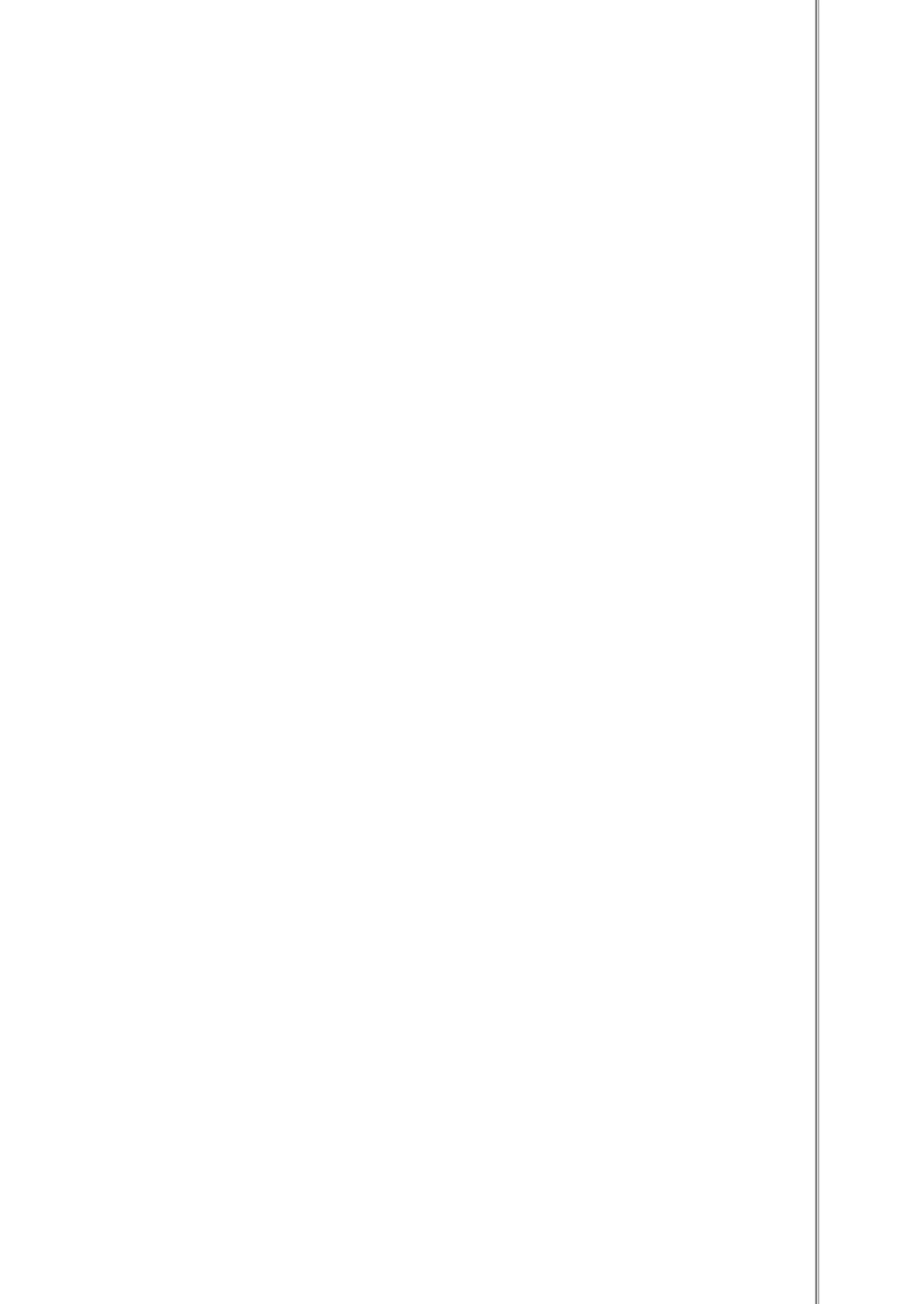
פרופ' עמיה ליבליך

ד"ר איתן שחר

העמותה לחקר האדם הרב-מימדי

איגוד החוקרים האיכותניים

שער ראשון
תבחיני איכות

איכותו של המחקר האיכותני: המקרה הנרטיבי¹

נעמה לויצקי²

אתגר חשוב שעומד בפני חוקרים איכותניים הוא פיתוח כלים להערכת איכות מחקר. מאמר זה מבקש להציע דרך קונקרטיית לבחינת איכותו של מחקר איכותני בכלל ונרטיבי בפרט. תבחיני האיכות מוצעים באמצעות חמש סוגיות, כאשר החוט המקשר בין כולן הוא השקיפות: (א) מיקום המחקר בהקשר המחקרי והתיאורטי; (ב) בחירת המתודולוגיה; (ג) ביצוע המחקר האמפירי; (ד) דיווח על תוצאות המחקר; (ה) תרומת המחקר מעבר לו עצמו – סוגיות של הכללה וטרנספרבליות. היות ומאמר זה מדגיש את הפן היישומי והמעשי של תבחיני האיכות נשזרות שאלות שונות שמטרתן לסייע לחוקרים המבקשים לבצע מחקר איכותני ריגורי.

נושא מרכזי המלווה כל מחקר הוא נושא הערכת איכותו המדעית. ייחודו של המחקר המדעי על פני ספרות יפה או עיתונאות, קשור בשיטתיות, באמינות וביישומם של סטנדרטים מחמירים על כל פרסום שהוא. אלה הולכים בד בבד עם מה שנהוג להיקרא "השיטה המדעית" (ראו להלן). מחקר נרטיבי, הנכלל בתוך הפרדיגמה האיכותנית נתון לא אחת לביקורת בגין מידת מדעיותו ועל כן לגבי הלגיטימיות לעשותו בתוך הדיציפלינות האקדמיות השונות. בפשטות יש הטוענים כי תרומתו של המחקר הנרטיבי למדע היא זניחה, משום שאין שונה ממנו לבין "סיפור יפה" (Clandinin & Connelly, 2000). חשוב להזכיר כי ביקורות על איכותו המדעית של המחקר הנרטיבי נשמעות גם בקרב חוקרים איכותניים עצמם, ונכון להיום אין בנמצא תבחיני איכות מוגדרים ומוסכמים. כיצד אם כן ניתן להעריך מחקר איכותני? כיצד נבחין בין מחקר טוב למחקר גרוע? במאמר זה אני מציעה דרך לבחינת איכותו של מחקר נרטיבי, שיישומה עשוי לחזק את הנרטיב ככלי מחקרי ריגורי (rigorous) לגיטימי, שעונה על הדרישות של מחקר מדעי.

1 המאמר מבוסס על המחקר "הורות בוגרת: מסיפור לתיאוריה" (לויצקי, 2006), שנתמך על ידי מענק מחקר מטעם מכון שטורמן. בנוסף, התאפשרו כתיבת המחקר והמאמר הודות למלגות ממכון לוי אשכול לחקר הכלכלה, החברה והמדיניות בישראל; מרכז שיין למחקרים במדעי החברה; קרן לויין בפסיכולוגיה התפתחותית; ומרכז לייפר ללימודי האישה.

2 ד"ר נעמה לויצקי, בית הספר למדעי ההתנהגות, המכללה האקדמית תל-אביב – יפו.
דואר אלקטרוני: naama.levitzki@gmail.com

עד לפני כשלושים שנה, השיטה המדעית המוכרת והמקובלת ללא עוררין כמעט, נסמכה על הפילוסופיה הפוזיטיביסטית, ממנה היא שואבת את מטרותיה והגדרותיה. במילים אחרות, הגישה המדעית אופיינה בפרמטרים של אובייקטיביות, אמפיריות וכלליות (בייט – מרום, 2001). **אובייקטיביות** מתייחסת למצב בו החשיבה משוחררת משיפוטים ערכיים ומהעדפות החוקר, כך שאין תלות בין תהליך המחקר ומסקנותיו לבין זהותו של המדען. **אמפיריות** מדגישה כי המדע עוסק אך ורק בטענות שניתנות לבחינה על ידי איסוף נתונים ובדיקתם (אמפירי – מהמילה היוונית – ניסיון). **כלליות** הוא אפיון המתייחס לכך שהשיטה המדעית שואפת להגיע להכללות, כלומר לניסוח חוקים כלליים המגדירים קשרים בין תופעות. מכאן, **מטרת המדע** על פי ברתווייט היא להבין את העבר (למה הפרט מתנהג כך), להסבירו, לנבא את העתיד (בתנאים דומים תהיה תגובה דומה) ולשלוט בו (Braithwaite, 1955) בתוך בייט-מרום, 2001). אפיונים ומטרות אלו של הגישה המדעית, משקפים את הפילוסופיה הפוזיטיביסטית הדוגלת בקיומו של יקום אמיתי, בעל ממשות פיזיקלית אובייקטיבית, הפועל ברובו על ידי חוקים ברי גילוי.

התרגום המעשי של הגישה המדעית הוא בכלי המחקר הידוע והמקובל – הניסוי. התיאוריה והפרקטיקה של מתודת הניסוי מפותחים מאוד ומעוגנים בספרות ענפה. כמוה גם נושאי הערכת האיכות של המחקר המשתמש בשיטת הניסוי. על מנת להעריך את טיב המחקר הנוקט בגישה המדעית הניסויית, ישנם כלי ההערכה העוסקים הן במדידה והן בתוצאות. כל מחקר חייב לעמוד בדרישה של תיקוף ומהימנות כלי המדידה שלו (לדוגמא: שאלונים, זמני תגובה, זיהוי אובייקטים וכד'), ולאחר שאלו עמדו במבחן מקדים זה, על תוצאות המחקר לעמוד בדרישות השונות של "תוקף ממצאי המחקר" (ראו למשל בייט-מרום וספורטה, 2005).

מאז שנות השמונים לערך הלכו והתחזקו נוכחותן של פילוסופיות נוספות כגון: הפוסטמודרניזם, הרלטיביזם, ההרמנויטיקה והקונסטרוקטיביזם. פילוסופיות אלו, להבדיל מהפוזיטיביזם, אינן דוגלות בקיומה של אמת או מציאות אחת אותה ניתן ואפשר לגלות, אלא מדגישות את ההטרוגניות, המורכבות והדינמיות של החוויות האנושיות, ואת חשיבות ההקשר והתרבות בעיצוב המציאות. בעוד גישות אלו לא רואות את האובייקטיביות כמאפיין אפשרי למדע, האמפיריות, ואף במובנים מסוימים הכלליות, מאפיינות גם את החקירה המדעית הנשענת על פילוסופיות אלו. המחקר האיכותני הוא השם הכולל לסוגי המחקר השונים היוצאים מתפיסות עולם אלו. גם המחקר האיכותני נשען על איסוף חומרים אמפיריים, אך אינו חותר לניבוי ושליטה, אלא להבנה והסבר במונחים של ברתווייט.

כידוע, המחקר האיכותני כולל בתוכו סוגים רבים ומגוונים של מתודות מחקריות, כאשר לכל סוג מטרות ספציפיות, דרכי פעולה, מגבלות ואף כלי הערכה. דנזין ולינקולן מונים את סוגי המחקרים האמפיריים האיכותניים, ביניהם נמצא את חקר המקרה (case study), התנסויות אישיות, אינטרוספקציות, סיפורי חיים, ראיונות, תצפיות, חומרים היסטוריים, חומרים ויזואליים ועוד (Denzin & Lincoln, 1994, עמ' 3). כל סוגי החקירה הללו הם בעלי דגש פרשני המתעד ללמוד על הנושא הנחקר בסביבתו הטבעית באמצעות המשמעויות שאנשים עצמם מייחסים להתנסויותיהם (Denzin & Lincoln, 1994).

אחד האתגרים החשובים שעומד בפני החוקרים האיכותניים הוא פיתוח כלים להערכת איכות המחקרים הנוקטים בסוגים השונים של מחקר איכותני. עד כה קיימים בספרות ניסיונות רבים לכך, אולם, לעניות דעתי, הקיים בספרות עד כה מהווה צעד ראשון בלבד. השלב השני להגדרת תבחיני האיכות דורש המשגה ספציפית, קונקרטי של קריטריונים, גם בהתאם לכל סוג מחקר. בעוד מרבית מהקריטריונים הקיימים מתייחסים לכלל המחקר האיכותני, והם מאופיינים במידה רבה של אמורפיות וקושי ליישום (ראו להלן), ישנה חשיבות רבה להפיכתם נגישים יותר ולניסוחם ספציפית לכל סוג של מחקר איכותני.

ברוח זו, רוניין הציע שבעה תבחינים לאיכותו של מחקר מסוג חקר מקרה (Runyan, 1984): (א) מתן תובנה לגבי האדם, שמחדשת ומציעה קשרים שלא נראו קודם לכן; (ב) מתן תחושה של הכרות עמוקה עם האדם העומד במרכז המחקר; (ג) הסבר טוב של עולמו הפנימי של הפרט, ביחס לדרך בה הוא תופס את חייו, חוויותיו, בעיותיו והתנסויותיו; (ד) יצירת אמפתיה וסימפטיה עם הפרט הנחקר; (ה) תאור הולם של ההקשר ההיסטורי והחברתי בו הפרט חי את חייו; (ו) הבהרת הסיבות והמשמעויות של האירועים השונים בחייו של הפרט; ו- (ז) כתיבה חיה, מעוררת רגשית את הקורא ומרתקת. בעוד תבחיני איכות אלו של רוניין הומשגו עבור חקר המקרה, ניתן ליישם גם למחקר נרטיבי, הכולל מספר טקסטים. חלק מהנקודות אותן מדגיש רוניין יודגשו גם בסכמה המוצעת להלן (במיוחד נקודות א', ג', ה', ו'), אם כי בהדגשות הרלוונטיות למחקר נרטיבי. כמו כן, המאמר הנוכחי עושה צעד נוסף בכך שהוא מציע דרכים אופרטיביות להפוך תבחינים כלליים לברי יסוים באופן בהיר וקל.

תרומתו של מאמר זה כפולה: ראשית, הוא מוסיף על הידע הקיים בכל הנוגע להערכה של מחקרים איכותניים בכלל ונרטיביים בפרט, ושנית הוא מהווה מודל לביצוע מהלכים דומים, על ידי חוקרים המבקשים להמשיג תבחיני איכות לסוגי מחקר אחרים.

תבחיני איכות למחקר איכותני - הקיים עד כה

מטרתם של תבחיני האיכות היא לעזור לחוקרים להעריך מהו מחקר טוב לעומת מחקר שהינו פחות טוב ואף מחקר לא טוב. באופן כללי ניתן לומר כי איכותו של מחקר נקבעת הן לפי טיב הכלים והן לפי טיב התוצאות המדווחות. במילים של המחקר הפוזיטיביסטי, מחקר טוב מחויב ל"כלי מזידה" מהימנים ותקפים ושתוצאותיו יהיו תקפות (לשם הרחבה ראו, בייט-מרום וספורטה, 2005). **מהימנות המדידה** הוא מונח תיאורטי המתייחס למידה בה המדידה מדויקת ועד כמה היא משוחררת מטעויות, או במילים אחרות, עד כמה המדידה עקבית ומוודדת הבדלים "אמיתיים" ולא הבדלים מקריים. ברמה האופרציונלית מהימנות מחושבת כמתאמים המנסים להעריך את מידת העקביות של התוצאות המופקות מכלי המדידה. לדידם של שלסקי ואלפרט "מהימנות במשמעותה המוקפדת היא לרוב חסרת משמעות בסוג מחקר זה [פרשני-איכותני], גם משום שהתופעות הנחקרות נתפסות כחד פעמיות, שכן אין שני אירועים חברתיים שהם זהים בכול. כלומר, אי אפשר לחזור ולבחון אותן בשנית כדי לאמתן ואי אפשר להבטיח שכלי

המחקר לא זיפו. כלי המחקר העיקריים – תצפיות וראיונות – אינם נחשבים כאובייקטיביים וכאמינים לגבי מידת הדיוק שלהם; קליטת המידע בהם היא סלקטיבית והם כוללים מרכיב של התרשמות, וחזרה על השימוש בהם אינה מבטיחה תוצאות זהות" (שלסקי ואלפרט, 2007 עמ' 59).

תוקף המדידה מתייחס לשאלה עד כמה המידע שמפיקים באמצעות המדידה באמת מודד את מה שאנחנו רוצים שימדוד. ישנן דרכים אופרציונליות שונות למדוד את תוקף המדידה (תוקף ניבוי, תוקף תוכן, תוקף מבנה, ראו בייט-מרום, 2001). בנוסף, מחקר טוב נחשב למחקר שתוצאותיו תקפות. **"תוקף ממצאי המחקר"** הוא מונח רחב המכיל בתוכו ארבעה סוגים של תוקף: (א) תוקף סטטיסטי שעוסק בשאלה, האם נמצא הבדל מובהק; (ב) תוקף פנימי שבודק האם אפשר לטעון לסיבתיות, ולשלול קיומם של הסברים חלופיים; (ג) תוקף מבנה המתמקד בשאלה האם ניתן להכליל את ממצאי הניסוי שהתגלו ברמה האופרציונלית לרמת המשתנים התיאורטיים; ו (ד) תוקף חיצוני שמבקש לבחון האם ניתן להכליל את ממצאי הניסוי לכלל האוכלוסייה ולמצבים שונים. כל ארבעת התקפים מנסים לענות יחדיו על השאלה האם המחקר טוב? כלומר, האם ניתן לסמוך על הממצאים ועל המסקנות? רבות נכתב על תפקידם האפשרי – או הלא אפשרי – של מהימנות ותוקף במחקר איכותני (ראו למשל, Lieblich, Tuval-Mashiach, & Zilber, 1998). כך או כך, ראוי כי יהיו כלים מהודקים וברורים לבחינת איכותו.

בניגוד לתבחיניו של המחקר הפוזיטיביסטי, המחקר האיכותני לא נוהג להפריד באופן רשמי בין תבחינים לאיכות כלי המחקר (כלומר מהימנות ותוקף כלי המדידה) לבין תבחינים לאיכות ממצאי המחקר שעברו עיבוד, ניתוח ודיווח (כלומר תוקף הממצאים). יתכן ומצב עניינים זה משקף את ראשוניותו של תחום זה, היינו שטרם פותחו די כלי הערכה לאחר שאלו עובדו ונותחו בגישות שונות. לחלופין, ניתן לטעון כי היות ואין הבחנה ברורה בין שלבי המחקר השונים, ותהליך איסוף הנתונים, ניתוחם וכתבתם שזורים אלו באלו, אין צורך בהמשגת כלים נפרדים עבור כלי המחקר ועבור פרישת הממצאים.

מהם אם כן תבחיני האיכות הקיימים למחקר האיכותני? ההצעות השונות יוצאות מנקודת הנחה שהיות ומחקר איכותני הוא מחקר פרשני במהותו, המתבסס על תפיסות עולם פוסט מודרניות, אזי כל טקסט במשמעותו הרחבה יכול להיקרא, להתפרש ולהיות מובן בדרכים מגוונות. היבט מהותי זה מדגיש את עושרו של החומר האמפירי ובשום צורה לא מרמז על העדר מקצועיות של חומר זה או הפרשנויות המוצעות. עם זאת, ברור כי מיד עולה השאלה, "האם זה אומר שכל דבר הולך?" לעניות דעתי, ברור שלא. עם זאת, כאמור, ישנה לא מעט ביקורת על איכותן המוטלת בספק של עבודות איכותניות. מצב עניינים זה מלמד כי ככל הנראה יש צורך בחידוד תבחיני האיכות, ואף בהפיכתם לנגישים יותר ליישום. להלן אסקור בקצרה את שמציעה הספרות המקצועית בשאלה כיצד ניתן להבחין בין מחקר איכותני טוב לבין מחקר איכותני רע?

אמינות (trustworthiness): הוא המושג המרכזי המבקש להחליף את מושג התוקף הנהוג במחקר הפוזיטיביסטי (Lincoln & Guba, 1985; Merrick, 1999). האמינות מושגת באמצעות כך שהמחקר "מצביע על אחריות אישית, אתיקה של דאגה, ריבוי קולות בטקסט, דיאלוג עם הנחקרים, וחתירה למתן ביטוי מרבי להשקפתו ולהבנתו של הנחקר תוך מודעות לאילוצים של חיי היום – יום שבתוכם נע המחקר" (צבר בן יהושע, 2001 עמ' 20). חוקרים שונים הציעו מספר טכניקות שיבטיחו את היותם של הממצאים ברי הסתמכות, כלומר, שניתן לסמוך עליהם: (א) השקעת משאבים וזמן על מנת לקבל נתונים עקביים; (ב) הקפדה על איסוף נתונים מקצועי; (ג) טריאנגולציה – בדיקת הדיוק באמצעות שימוש במקורות שונים; (ד) ביצוע מחקר מרובה מקרים; (ה) הסתייעות באנשים נוספים להערכת התוצאות ותהליך המחקר ו/או שיתוף קבוצות דיון לקבלת פידבק בתהליך הניתוח והכתיבה; (ו) ניתוח מקרים מנוגדים – היוצר תהליך של ניסוח מחדש של ההשערות בהתאם למה שנמצא; (ז) שימוש בתיאור גדוש; (ח) כנות וביקורת עצמית – רפלקסיביות; (י) קיום עמדה פתוחה ולא שיפוטית; (ראו למשל, איילון וצבר – בן יהושע, בפרסום; Lincoln & Guba, 1985; Merrick, 1998; Josselson & Lieblich, 2003; Lincoln, 1995).

קטרין רייזמן מדברת על ארבע דרכים להשיג אמינות במחקר (Reissman, 1993). הראשונה היא יכולת שכנוע (Persuasiveness), כלומר, האם ניתוח החומר האמפירי הוא משכנע והגיוני? הדרך הטובה להשיג קריטריון זה היא על ידי שילוב בין הטענות התיאורטיות לחומר האמפירי תוך כדי הצעה של מגוון פרשנויות אפשריות. הדרך השנייה להשגת אמינות היא חזרה למשתתפי המחקר עצמם (Correspondence) בכדי לבדוק כיצד הם מתייחסים לפרשנות ולפרישת הממצאים (ראו גם שלסקי ואלפרט, 2007). אין זה אומר כמובן שנדרשת הסכמה מלאה, אולם יש משמעות בתהליך זה ללקיחת האחריות של החוקרת על המציאות אותה היא פורשת בפני הקוראים. הדרך השלישית לאמינות על פי רייזמן היא קוהרנטיות (Coherence). היא מאמצת את שלושת סוגי הקוהרנטיות של אגאר והובס (Agar & Hobbs, 1982) בתוך (Reissman, 1993): קוהרנטיות גלובלית, קוהרנטיות לוקאלית וקוהרנטיות תמטית בכדי להראות שהניתוח המוצע אמין וגדוש מספיק. הקוהרנטיות הגלובלית מתייחסת לאחריותו של החוקר לפענח את המטרות אותן מנסה המרואיין להשיג באמצעות סיפור סיפורו. במקביל, החוקר נדרש לקוהרנטיות לוקאלית ותמטית על מנת להבין כיצד המבנה הייחודי של הנרטיב וכיצד תוכנו מעבירים את המסרים המרכזיים של המספר: מהי צורת הנרטיב, מהם התכנים המרכזיים שמשקפים את הנושאים בהם עסוק המספר. כך בתהליך המשכי החוקר מתבקש להתאים את השערותיו ביחס למטרות הנחקרים (קוהרנטיות גלובלית) תוך כך שהוא מתייחס למבנה הייחודי של הנרטיב עצמו (קוהרנטיות מקומית) ולתכנים השונים שמאוגדים בטקסט (קוהרנטיות תמטית). הדרך הרביעית על פי רייזמן להשגת אמינות היא היות המחקר בעל השלכות פרגמטיות (Pragmatic use). קריטריון זה הוא בעל אוריינטציה עתידית ומתייחס למידה בה המחקר מהווה בסיס למחקר עתידי עבור קהילת החוקרים הרחבה יותר, בסיס להשלכות פרקטיות, או של מדיניות.

כפי שניתן לראות, קריטריונים אלו מתייחסים בעיקר, ובאופן כמעט בלבדי לנקודת המוצא כי הגישה הפרשנית לא רואה בקיומה של מציאות אובייקטיבית אחת. מכאן תבחיני

איכות אלו מנסים להתמודד עם המצב בו מחד אין דרך להעדיף פרשנות אחת על פני האחרת כהולמת יותר, ומאידך הם מנסים להתוות דרך שתבטיח אמינות ויכולת לסמוך על הממצאים ועל הדיווח. אולם, הכלים המוצעים מנוסחים בצורה כללית למדי שמתירים מרחב פרשני רב לחוקרים. בעת קריאתם של תבחינים אלו ישנה תחושה של העדר מיקוד המקשה על יישום הקריטריונים. בעוד הקריטריונים של מהימנות ותוקף במחקר פוזיטיביסטי הם ברורים, חד משמעיים ומיידיים ביכולת היישום שלהם, נראה כי הניסיונות המקבילים של המחקר האיכותני לקחוהו לעבר קיצוניות של האלמנט הפרשני. עם כל חשיבותם, הם עדיין לוקים ברב פרשניות ובהעדר חדות ומיקוד המקשים על היישום. על אף שהמחקר האיכותני מושתת על איכויות של קריאות מרובות, לתבחיני האיכות צריכה להיות הסגולה של חד משמעיות, בכדי להבטיח "שלא כל דבר הולך".

בחלקו השני של המאמר אנסה לשרטט נדבך נוסף לסדרת תבחיני האיכות הקיימים, בצורה שתהיה קלה ליישום, בהירה וממוקדת. אין בכך תחליף לקיים או שלילתו, אלא הצעה להמשיך את הדרך הקיימת באופן שיבטיח איכות גבוהה יותר של מחקרים איכותניים. כפי שיובהר להלן, חלק מתבחיני האיכות שאציע הם כלליים באופיים ומתאימים למחקר איכותני באופן כללי. אולם לעיתים נדרשת אבחנה ברורה יותר לגבי סוג המחקר האיכותני הספציפי שנבחר. במקרה זה הדגש הוא על המחקר הנרטיבי.

הצעה לתבחיני איכות במחקר איכותני ונרטיבי

הצעה זו היא תוצר של סינתזה בין קריאה של מאמרים ופרקים מספרים שונים בנושא תבחיני האיכות, ניתוח מחקרים נרטיביים הנחשבים טובים³ וזיהוי הסיבות לכך (למשל, Josselson, 1992; McAdams, 1996), רפלקציה שלי כחוקרת פסיכולוגית נרטיבית, ושל שיחות עם חוקרות וחוקרים על נושא חשוב זה, בעיקר מתוך קבוצת העניין העוסקת בתבחיני איכות למחקר איכותני בעמותה ל"חקר האדם הרב מימדי: איגוד החוקרים האיכותניים". על מנת לאפשר יישום מיידי למדי, מרבית הנקודות ינוסחו כשאלות ממוקדות שיש לתת עליהן את הדעת בצורה המקיפה והעניינית ביותר. יש לציין כי תבחיני האיכות נכתבו מתוך התפיסה של **מה צריך דו"ח המחקר המלא לכלול**. מכאן, שהם מנסים לייצג את הנדרש מעבודה מדעית איכותית, שעומדת בסטנדרטים אקדמאיים של פרסום, ועל כן לכאורה יכולים להוות בסיס לשיפוט עבודות מחקר. תבחיני האיכות אינם מתייחסים לאופן בו יש לבצע מחקר איכותני טוב אלא מדגישים את הנקודות אליהן צריך להתייחס הדו"ח הסופי במונחיה של סולימן (Suiliman, 1996). אולם, כיון שבמחקר איכותני, אולי יותר מכל מחקר אחר, הדו"ח הסופי שזור בקשר הדוק עם ביצוע המחקר, המלצתי לחוקרים המבקשים לאמץ תבחינים אלו, היא

3 אלו הם מחקרים ידועים ומצוטטים, שנעשו על ידי חוקרים מובילים בתחום המחקר הנרטיבי.

שהם ילוו את עבודת המחקר **כבר מראשית הדרך ועד תומה**. בנוסף, עם סיום כתיבת הדו"ח הסופי, החוקרים יכולים לבדוק את עצמם אל מול תבחיני איכות אלו.

שקיפות - החוט המקשר

השקיפות הינה הבסיס לכל תבחיני האיכות ולכל דיווח מחקרי. על החוקרים להראות באופן מוצהר (אקספליציטי) את ההיגיון המלווה את המחקר: מצמיחתו של הרעיון או הנושא, פיתוחן של שאלות המחקר, דרך בחירת המתודולוגיה, כולל איסוף החומר האמפירי, עיבודו וניתוחו ועד לדיווח הסופי. שקיפות כזו מאפשרת להבין את המחקר טוב יותר ואף להעריך את מהלכיו ותוצאותיו.

א. מיצוב המחקר בהקשר המחקרי והתיאורטי הרלוונטי

הסוגיה הראשונה אליה נדרשים החוקרים כולם, פוזטיביסטים ואיכותניים נוגעת לנושא המחקר וחשיבותו. בהקשר זה יש להדגיש כי על פי רוב מה שמניע חוקרים לחקור הוא נושא שמעניין אותם, בעיה שעולה ונדרשת לה הבנה מעמיקה יותר וכד'. אין החוקרים בוחרים את המחקר על פי המתודולוגיה אלא, כל אחד בתחומו הוא, אם זה בפסיכולוגיה, בחינוך, עבודה סוציאלית, סוציולוגיה או כל דיציפלינה אחרת, בהתאם לסוגיה העולה מתוך הידע התיאורטי והאמפירי בתחום. להלן שתי שאלות מרכזיות שכחוקרים אנו נדרשים להן בעת ביצוע המחקר:

1. **מדוע הנושא הוא בעל עניין וחשיבות לחוקרים בתחומי?** המחקר האיכותני בבסיסו מבקש לתרום לגוף הידע, להעשיר, לחדד, להרחיב את התיאוריות או להעמיק את ההבנה שלנו בנושא הנחקר (Elliott, Fischer & Rennie, 1999). מענה הולם לשאלה זו מחייב ביצוע של סקירה מקיפה של התיאוריה והמחקר שבוצעו עד כה. צעד זה מבטיח את מיצובו של המחקר בהקשר המתאים באמצעות קיום דיאלוג עם הידע הקיים בנושא, הן בהיבט התיאורטי והן בהיבט האמפירי.
2. **במה המחקר מחדש על פני הקיים עד כה?** השאלה המרכזית הבאה שהחוקרת נדרשת לה היא כיצד המחקר מוסיף ומחדש על פני הידע הדיציפלינרי הקיים – הן ברמה התיאורטית והן ברמה האמפירית? אלמנט החידוש והתרומה הבלעדית של המחקר והאופן בו הוא מוסיף משהו מקורי על פני הידע הקיים הוא חלק הכרחי מכל מחקר אקדמי. בהקשר זה התרומות יכולות להיות רבות ומגוונות, ביניהן: תרומות תיאורטיות, מתודולוגיות, אמפיריות, ואף פרקטיות. על החוקרת לומר באופן ברור ושקוף במה מתייחד המחקר וכיצד הוא תורם והולך מעבר לנעשה ולידוע עד כה. מהלך זה מבטיח שלא תהיה צבירת ידע וחזרתיות על נושאים שכבר נחקרו על ידי חוקרים אחרים.

ב. בחירת המתודולוגיה

הסוגיה השניה מתייחסת לסוג שאלת המחקר ונושא החקירה, מהם נגזרת באופן מיידי דרך החקירה המתאימה. הבחירה איננה כמובן רק בין מחקר כמותי או איכותני, אלא גם בתוך המחקר האיכותני עצמו. על כן נשאל את עצמנו:

איזו מתודולוגיה תהא המתאימה וההולמת ביותר למטרות המחקר? מדוע? שאלות שונות מביאות למערכי מחקר שונים, והבחירה של מתודולוגיה זו ולא אחרת, צריכה להיות תוצר של התאמה בין השניים. שאלות מסוימות מתאימות להיחקר בשיטות כמותיות ואחרות בשיטות איכותניות. בכל מקרה, כל מחקר צריך להבהיר ולהדגיש את הגיון החקירה ולהראות כיצד המתודולוגיה הנבחרת מבקשת לענות על שאלות המחקר ומדוע היא המתאימה ביותר. בעת כתיבת דו"ח המחקר הסופי, אין בהדגשה זו משום עמדה אפולוגטית אלא אמירה שקופה המסבירה מדוע כלי המחקר הספציפי הולם את הנושא הנחקר. היות וקיימים סוגים שונים של מחקרים איכותניים, כל אחד מתאים לסוגי שאלות שונים. כפסיכולוגית נרטיבית, ברצוני להדגים את הלך החשיבה על תבחיני האיכות בנוגע למחקר נרטיבי, ולסמן את השאלות המרכזיות הנדרשות.

שאלות הקשורות עם הפילוסופיה של כלי המחקר: הנרטיב ככלי המתבסס על ההרמנויטיקה
 המסר המהותי של ההרמנויטיקה הוא שלהיות אדם עניינו משמעות, ורק באמצעות חקירה של השכבות המרובות, המרכיבות את המשמעות האנושית נוכל להבין אנשים (Charmaz, 2000). רבות נכתב על מרכזיותה של המשמעות במחקר נרטיבי ועל הימצאותה בסיפור החיים של הפרט (למשל, Kenyon, 1996), ואף יותר מכך על הנרטיב שהוא הכלי באמצעותו מפיק האדם את המשמעות (Polkinghorne, 1988). נקודת מוצא זו ראוי שתנחה את החוקרים לכל אורך המחקר: החוקר הנרטיבי חותר להבנת המשמעויות השונות הטמונות בטקסט, בוחן הסברים חלופיים, ומנסה לרדת לעומקן של החוויות ולתהות על פשרן. מכאן נשאל:

- ◆ האם המחקר מתעניין ברמות השונות של המשמעויות המצויות בנרטיב (Kenyon, 1996)?
- ◆ האם החוקר מנסה לחתור להבנת המשמעויות השונות הטמונות בטקסט ולבחון הסברים חלופיים?

שאלות הקשורות באופיו של כלי המחקר: דוגמת המחקר הנרטיבי

מחקר נרטיבי הוא מחקר אינטרדיסציפלינרי ואפשר למצוא אותו בדיסציפלינות שונות, כגון: סוציולוגיה, אנתרופולוגיה, פסיכולוגיה, גרונטולוגיה, משפטים, חינוך, ספרות ועוד (ראו למשל, Polkinghorne, 1988). כך למשל, מחקרים נרטיביים בתחום הסוציולוגיה או האנתרופולוגיה עשויים לחקור היבטים של חברה ושל תרבות (כגון: מיתוסים, ערכים, מבנה חברתי, זהות ארגונית ועוד). בעוד מחקר נרטיבי בתחום הפסיכולוגיה יכלול היבטים של זהות הפרט (תהליכים פסיכולוגיים, משמעויות ותפיסות שמייחס הפרט לחוויותיו וכד'), וכן הלאה. באחריותנו כחוקרים להכיר את התיאוריה הנרטיבית הספציפית הרלוונטית לתחום המחקר, ולבחון את מידת ההלימה בין המחקר לבין ההדגשים התיאורטיים של המחקר הנרטיבי הספציפי.

החוקרים הנרטיביים המבקשים ללמוד על היבטיים זהותיים (של הפרט, אך גם של ארגון, עם וכד'), בוחרים את המתודה הנרטיבית לבחינת שאלות המחקר היות והם מבינים כי: (א) הסיפור של האדם מהווה ברמה האינדיבידואלית את הכלי שמספק תמונה של העצמי הכוללת יעדים מרכזיים, דימוי עצמי, תהליכים פסיכולוגיים, ואלמנטים המעניקים לו משמעות (McAdams, 1996); (ב) ברמה החברתית תרבותית הנרטיב האישי משקף את ההתנסויות המשותפות של החברה וכולל פרשנויות אישיות לתהליכים חברתיים; ו- (ג) ברמה האוניברסלית הנרטיב מציע חומרים ליצירת תיאוריות על התפתחות (Ruth & Kenyon, 1996). מכאן, הנרטיב מהווה מפגש אינטראקטיבי בין סיפור החיים, הזהות, ההקשר והתרבות, וכל מחקר המחשיב את עצמו מחקר נרטיבי הנשען על הפרספקטיבה הפסיכולוגית צריך לכלול היבטים אלו. השאלות להן נדרשים החוקרים הנרטיבים בהקשר זה הן: מדוע הנושא הנחקר ושאלות המחקר הנגזרות ממנו מתאימים להיחקר דווקא באמצעות מחקר נרטיבי? האם המחקר מתייחס לנרטיבים התרבותיים הכלליים ואלו החובקים את התופעה הנחקרת?

ג. ביצוע המחקר האמפירי

אשכול התבחינים השלישי נוגע לאחריות החוקרים לבצע את המחקר בצורה הטובה ביותר. לרשות החוקרים עומדים חומרים מתודולוגים רבים ומגוונים המתארים את שלבי איסוף הנתונים, שיקלוטם והפיכתם לחומר גלם לעבודה (טקסטים), מקורות המציעים דרכים שונות לניתוח נרטיביים בעיקר ברמת הטקסט הבודד, אך גם דרכים ליצירת קטגוריות תוכן עבור כלל הטקסטים (למשל: גבתון, 2001; Lieblich et al., 1998). לאחרונה גם הוצע מודל לפיתוח תיאוריה על סמך מחקר נרטיבי (לויצקי, בפרסום). דרכים ראויות לביצוע מחקר נרטיבי זוכות לפרסום רב בספרות המתודולוגית השונה, ומאמר זה לא יתמקד בהם. השאלות המפורטות להלן נגזרות מהביצוע עצמו אך מדגישות את חשיבות השקיפות והדיווח לקהל הקוראים.

האם מהלך המחקר שקוף? האם הקורא יכול להבין בדיוק מה נעשה בשלבים השונים של המחקר ומדוע? (באיסוף הנתונים, שקלוטם, ניתוח הנתונים, והאתיקה). האם הקורא יכול לאמץ מהלך דומה במחקר משלו? (ראו גם Marshall, 1990). שאלות אלו מחייבות שקיפות מלאה ותיעוד מלא של קבלת ההחלטות בעת ביצוע המחקר תוך הנמקתן. להלן דוגמאות לשאלות יותר ספציפיות שהחוקרים יכולים לשאול את עצמם בהקשר של דיווח על ביצוע המחקר:

- 1. משתתפי המחקר:** מי נבחר להשתתף ומדוע? מהן המאפיינים הדמוגרפים והאחרים של משתתפי המחקר או של הטקסטים הנבחרים? מה ההקשר בו נערך איסוף הנתונים? כיצד אותרו המרואיינים או הטקסטים השונים? מה יתרונות שיטת האיתור ומה חסרונותיה? כמה טקסטים נבחרו ומדוע? באם מדובר באנשים, האם כולם הסכימו להשתתף במחקר? מדוע היו כאלה שלא? האם היו אירועים מיוחדים בעת המפגש עם חומרי המחקר?
- 2. איסוף הנתונים:** מהי שיטת איסוף הנתונים (ראיון פתוח, ראיון חצי מובנה, פרוטוקולים, חומרים כתובים, אוטוביוגרפיות, יומנים, מכתבים וכד')? למה נקטה שיטה זו ולא אחרת?

מהן המגבלות ונקודות הכשל? האם היו קווים מנחים לביצוע איסוף הנתונים ומה הם (שאלת פתיחה, שאלון מובנה, איסוף מצגות, חומרים כתובים מסוימים וכו')? מי אסף את הנתונים ומהן ההשלכות (למשל, כיצד משפיע המגדר, הגיל, התפקיד של החוקרת על איסוף הנתונים)? מהו משך הזמן שלקח לאסוף נתונים עבור טקסט ספציפי ועבור כלל חומרי המחקר? מהי כמות יחידות המידע שנאספו? (כמה ראיונות? כמה עמודים לניתוח? כמה פרסומות? כמה כתבות? יומנים? וכד') מדוע זו הכמות שנקבעה?

3. ניתוח הנתונים: מהו הרציונל בבסיס שיטות הניתוח? מדוע נבחרו דווקא שיטות אלו ולא אחרות? האם נשקלו מודלים אלטרנטיביים לניתוח הנתונים? מהי יחידת הניתוח (ראיון שלם, פרקים בראיון, פסקאות, שורות וכד')? האם ברור מהן ההנחות העומדות בבסיס הטכניקות הנבחרות (למשל מה ניתן ללמוד מניתוח צורני ומדוע)? האם ישנו פרוט מספיק של טכניקות הניתוח ושל הדרך בה הן מבוצעות? האם הפרוט מלווה בדוגמאות קונקרטיות כך שהקורא יבין את המהלך הפרשני ויוכל להעריכו? האם יש די דוגמאות מהחומר האמפירי שממחישות את הניתוח? האם הפרושים מעוגנים בציטטות שאינן מקריות או חד פעמיות? האם ישנו תאור מפורט, ברור תוך הדגמה של שיטת הניתוח (חשוב להימנע מאמירות כלליות כמו "נעשה שימוש בניתוח תוכן קטגוריאלי", או "בשיטת הניתוח של תיאוריה מעוגנת בשדה")? האם נעשה שימוש בשיטות שונות לשם חיזוק הפרשנות כפרשנות שניתן לסמוך עליה? האם וכיצד בוצע המהלך של המעגל ההרמנויטי, כלומר מהלך חוזר ונשנה של קריאה שיטתית של חומרי הגלם – ניתוחם – בשילוב של דיאלוג עם הספרות התיאורטית וחוזר חלילה? שאלות אלו נועדו לסייע לחוקרים ליצור מצב בו לקוראים יהיה ברור עד כמה שאפשר מה נעשה וכיצד, וזאת על מנת לאפשר הערכה וביקורת של המחקר ושל הפרשנויות המוצעות.

ד. דיווח על תוצאות המחקר

דיווח הנאמן לאפיסטמולוגיה. מחקר נרטיבי מהווה נקודת מפגש בין החוויה הפנומנולוגית, הפרטית, לבין יצירת מסגרת תיאורטית, כללית. בהיתן הבסיס הפילוסופי, המדגיש את ההטרוגניות, המורכבות והדינמיות של החוויות האנושיות (ועל כן את ריבוי הקריאות והפרשנויות), החוקר הנרטיבי מנסה לגולל עבור קוראיו נרטיב קוהרנטי ואינטגרטיבי השוזר רמות גבוהות של הפשטה במסגרת תיאורטית וקונספטואלית, באופן המרחיב את הידע בתחום הנחקר (ראו למשל: Price, 1999; Kvale, 1996). דיווח מסוג זה של תוצאות המחקר חייב לכלול ביטוי לשונות, לרב שכבתיות, ולמוטיבים הקשריים של התופעה הנחקרת. במקביל עליו להתרחק מהרדוקציוניזם האופייני למחקרים היוצאים מתוך הגישה הפוזיטיביסטית. התוצאות של מחקר נרטיבי צריכות להתאפיין בממדים ממצים אך פתוחים, באופן שממשיג את מרחב השונות בין בני אדם ובתוך האדם מעבר לתקופות ולמצבים. סכמת תוצאות מסוג זה נותנת מענה להבנה שמצבים חברתיים הם מובנים ומשתנים ומושפעים מגורמים אישיים, בין אישיים, חברתיים והקשריים רבים (Gergen & Gergen, 2000). מכאן נרצה לשאול את עצמנו את השאלות הבאות:

1. האם התוצאות מפורטות בצורה הנאמנה לאפיסטמולוגיה של המחקר האיכותני? כלומר האם התוצאות מאפשרות גמישות, פרשנויות שונות, ואף הדגמה של מקרים שסותרים את הניתוח המוצע? האם הממדים המוצעים פתוחים דיים בכדי להכיל את השונות בחוויה האישית, הבין אישית, הארגונית וכיוצב? כיצד מובנות התוצאות ביחס להקשר החברתי – תרבותי בו נעשה המחקר? כיצד ההקשרים הרחבים והמצומצמים יותר מבנים את התוצאות ואת הפרשנות המוצעת?
2. כיצד המחקר מתמודד עם ההטרוגניות ורב הרובדיות של החוויות כשבו זמנית עליו לצאת באמירה בעלת תרומה תיאורטית ו/או כזו המרחיבה את הידע בתחום הנחקר?

דיווח בצורת "תיאור גדוש". היבט נוסף בדיווח המחקר קשור לסוגיה האחרונה – הטנספרביליות. על מנת לאפשר טרנספרביליות (ראו להלן), החוקרים מחויבים לספק את מירב הפרטים על ההקשר בו בוצע המחקר, לתת תיאור מפורט ביותר שלו, של השיטה ושל הסיטואציה המחקרית שבמוקד הדיווח (Merrick, 1998). לינקולן וגובה מכנים בסיס ידע זה במונח של גירץ "תיאור גדוש" (Geertz, 1973; Lincoln & Guba, 1985): התיאור חייב לכלול פרוט מלא של כל מה שנדרש על מנת שהקורא יוכל להבין את הממצאים ולהעביר אותם להקשרים אחרים. מכאן נרצה לשאול:

1. האם ישנו דיווח גדוש של המחקר על כל שלביו? האם ההקשרים הספציפיים של המחקר שקופים וברורים: מבחירת שאלות המחקר, איסוף הנתונים, ניתוחם, דרך מיהם החוקרים האינדיבידואלים וכיצד ההקשר הפרטי שלהם מעצב את המחקר, ועד להקשרים הספציפיים בהם בוצע המחקר, ההקשרים החברתיים והתרבותיים בתוכם הוא מתקיים וכד'?
2. האם הקורא יכול לשרטט לעצמו בצורה מהימנה את ההקשר בו בוצע המחקר? האם יש לו די מידע על מנת להעביר את הממצאים או חלקם להקשרים אחרים בכדי לבדוק מה מידת הדמיון והשוני?

ה. תרומת המחקר מעבר לו עצמו – סוגיות של הכללה ו-Transferability

סוגיה אחרונה, חשובה בנוגע לתבחיני האיכות נוגעת ליכולת הכללה. בשונה מהמחקר הכמותי, המבקש להגיע לכדי ממדים ממצים של תופעה ולהרחיק אלמנטים היוצרים שונות גדולה, המחקר הנרטיבי מתכוון להאיר את השונות והמגוון שבחוויה האנושית (בר-און, 1994; Strauss & Corbin, 1994). עם זאת, מחקר טוב הוא מחקר שיש לו תרומה מעבר לנחקרים הספציפיים שהשתתפו במחקר והוא בעל אמירה תיאורטית כלשהי. מכאן, בגישות האיכותניות התוקף לא מצוי ביכולת לבוא, להכליל או במציאה של אמת אובייקטיבית, אלא בהבנה, ביצירת משמעות ובפרשנות שהיא בעלת ערך מעבר לסובייקטים הנחקרים. במילים אחרות, מחקר נרטיבי היוצא מתוך גישה הרמנויטית טוען להכללה של הבנה (Stake, 2000): הוא מציע מסגרת קונספטואלית בתוכה ניתן להבין טוב יותר את החוויה הנחקרת, ולא הכללה לאוכלוסייה רחבה יותר (Kvale, 1996). יותר מכך, בהסתמך על הפילוסופית החשובה סיליה בן חביב המחקר האיכותני מניח קשר הדוק, דינמי והכרחי בין הסיפור הסובייקטיבי לסיפור

האוניברסלי (Benhabib, 1997). כלומר, סיפורי הנחקרים מעלים נושאים מרכזיים הרלוונטיים לאוכלוסייה הכללית (בר-און, 1994, 1999), ובכוחם לנהל דיאלוג והרחבה של הכללות או מיתוסים חברתיים ולספק את התמונה המורכבת המאפיינת את הקיום האנושי (Benhabib, 1997). כך, מחקר איכותני טוב אינו מבקש להכליל מעבר לנבדקים אלא מציע מסגרת בתוכה ניתן להבין טוב יותר את התופעה הנחקרת באופן שהוא קוהרנטי מעבר לנושאים השונים. מחקר זה מעלה נושאים מרכזיים הרלוונטיים לאוכלוסייה רחבה יותר, ועל כן הוא מעודד דיאלוג שבכוחו להרחיב את ההבניות החברתיות והמיתוסים הרווחים, וזאת באמצעות ניסוחה של מסגרת קונספטואלית שצמחה מסיפוריהם וממשמעויותיהם של הנחקרים (התוצאות). ההכללה במקרה זה איננה הכללה לאוכלוסייה רחבה יותר, אלא הכללה של הבנה. על מנת לענות על דרישה חשובה זו נשאל את עצמנו את השאלות הבאות:

1. מהי התרומה התיאורטית של המחקר?
 - ◆ האם המחקר הולך מעבר לתיאור וניסוח קטגוריות תוכן? (על מעבר ממחקר נרטיבי לתיאוריה ראו לויצקי, בפרסום).
 - ◆ כיצד המקרים במחקר הספציפי מאורגנים לשלם קוהרנטי ממנו ניתן לצאת לאמירה תיאורטית?
 - ◆ האם הקשר בין האמירה התיאורטית לסיפורים הסובייקטיביים שקוף וברור?
 - ◆ האם ישנן די דוגמאות כדי שהקורא יוכל להבחין בלוגיקה שהביאה להמשגת הטעון התיאורטי הספציפי בהסתמך על הנרטיבים?
2. כיצד התרומה התיאורטית מאפשרת מקום לרב גוניות ולרב קוליות שבחוויה האנושית הנחקרת?
3. האם התוצאות כוללות גם ספק ומקום לעמימות?
4. האם ישנו דיון מעמיק בגבולות ובמגבלות של המחקר?
5. האם תרומת המחקר נידונה בהקשר של התרומה הייחודית לתיאוריה, לעולם התוכן, לשיטה ולהיבטים הפרקטיים?

לינקולן וגובה מנתחים בספרם את הבעייתיות הכרוכה במושג ההכללה ומציעים את מושג הטרנספרביליות – **Transferability** (Lincoln & Guba, 1985). מונח זה מתייחס לדרך בה ממצאיו של המחקר מועברים (applicable) למצבים דומים. תהליך זה מבוצע על ידי הקוראים של המחקר. הקוראים משווים בין מאפייני המחקר ומהלכו למאפיינים של הסביבה או של מצבים בהם הם מצויים או מכירים. במידה ויש דמיון בין מאפיינים מצביים אלו, אזי הקוראים יכולים להסיק שממצאי המחקר יכולים להיות דומים ואף זהים למצב אליו הם משווים. במילים אחרות, הקוראים מעבירים את התוצאות של המחקר לעולמות והקשרים נוספים. על מנת שתהליך זה יהיה אפקטיבי הקוראים צריכים לדעת כמה שיותר פרטים על המחקר המקורי, על מנת לקבוע אם הוא דומה למצבם שלהם.

אתיקה

מרכזיותה של האתיקה במחקר איכותני בכלל ובמחקר נרטיבי בפרט נידון במסגרות רבות, ואין זה המקום להיכנס אליו כאן. אולם, נדגיש כי ישנה חשיבות עליונה בשמירה על כללי האתיקה וההגיונות המחקרית בכל מחקר ובמחקר איכותני בפרט. משתתפי המחקר האיכותני נוטים להיכנס למסע של חשיפה עצמית, ומחובתנו כחוקרים לשמור על מלוא זכויותיהם, ולכבד את כבודם האנושי (לשם דיון מעמיק בנושאי אתיקה במחקר נרטיבי ראו למשל: Kvale, 1996; Josselson, 1996, כמו כן, ראו דיון בנושא זה בהמשך החוברת).

סיכום

הדרך למחקר איכותני טוב היא דרך ארוכה בה החוקרת אחראית לשורה של דרישות שיבטיחו כי מחקרה עומד בקריטריונים של מקצועיות ואיכות. האמור לעיל מהווה סכמה בסיסית, ראשונית למדי, שעשויה לעזור לחוקרים להבטיח את איכות מחקרם במידה ויעקבו אחר הסוגיות שפורטו לעיל. עם זאת, ברצוני להזכיר כי הפרשנות המוצעת במחקרים נרטיביים היא על פי רוב דרך אחת להבנת התופעה הנחקרת, ויתכן וחוקר אחר היה בוחר עדשות אחרות למיקוד בעת ניתוח החומר. המשימה שלנו כחוקרים היא להציע **פרשנות מבוססת ובעלת ערך להבנת התופעה הנחקרת**, כך שחוקרים או אנשים אחרים יוכלו לעקוב אחר ההחלטות המחקריות שאנו עורכים ולבחון את תוקפם של הפרושים וההבנות המוצעות. על כן, בכל עבודה מחקרית טובה, ראוי שהקורא ייחשף לתשתית התיאורטית עליה מתבסס המחקר, למהלך המחקרי המלא, ואף למאפיינים מהם החוקרת עצמה פועלת, וזאת על מנת שיוכל לבחון את המהלך הניתוחי. מהלכים אלו מאפשרים את הקריאה הביקורתית ואת שרטוט גבולות ההסברים והפרשנות בעיניהם של קוראי המחקר. היות וכל ראייה היא סוג של אי ראייה, המחקר האיכותני צריך לאפשר מקום לפרשנויות נוספות, ולא להתיימר לכלול את כלל המקרים או ההבנות. תרומתו הצנועה של מחקר נרטיבי טוב, היא להציע דרך אחת, קוהרנטית, הנראית כבעלת משמעות וחשיבות לחקר תופעה בדיציפלינה ובתחום ידע מסוים.

מאמר זה ביקש לעשות צעד לקראת יצירתם של תבחיני איכות מוסכמים על חוקרים איכותניים בכלל ונרטיביים בפרט. על אף שפיתוחם של תבחיני איכות במחקרים איכותניים עדיין מצוי בראשית דרכו, המאמר הנוכחי מבקש לתרום לגוף ידע זה, באמצעות הצעה של שאלות ספציפיות וקונקרטיזציה של תבחיני האיכות באופן שיקל על היישום.

מקורות

- איילון, י. וצבר בן־יהושע (בדפוס), תהליך ניתוח תוכן לפי תיאוריה מעוגנת בשדה. בתוך: ל. קסן ומ. קרומר־נבו (עורכות). שיטות לניתוח נתונים במחקר איכותני. בייט־מרומ, ר. וספורט, ק. (2005). שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונותיו – הניסוי – יח' 6 (מהדורה שניה). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- בייט־מרומ, ר. (2001). שיטות מחקר במדעי החברה: עקרונות המחקר וסגנונותיו, יח' 1–3 (מהדורה שניה). תל אביב: האוניברסיטה הפתוחה.
- בר־און, ד. (1994). סיפורי חיים כחקירה מדעית. בתוך בין הפחד לתקווה; סיפורי חיים של חמש משפחות ניצולי שואה, שלושה דורות במשפחה, עמ' 289–298. תל־אביב: בית לוחמי הגטאות והוצאות הקיבוץ המאוחד.
- בר־און, ד. (1999). על 'האחרים' בתוכנו: תמורות בזהות הישראלית מנקודת מבט פסיכולוגית-חברתית. באר שבע: הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.
- גבתון, ד. (2001). תיאוריה המעוגנת בשדה: משמעות תהליך ניתוח הנתונים ובניית התיאוריה במחקר איכותני. בתוך נ' צבר־בן יהושע (עורכת), מסורות וזרמים במחקר האיכותני, 195–227. ת"א: דביר.
- לויצקי, נ. (בדפוס). תהליך בנית תיאוריה על סמך מחקר נרטיבי. בתוך ל. קסן ו מ. קרומר־נבו (עורכות), שיטות לניתוח נתונים במחקר איכותני.
- צבר – בן יהושע, נ. (2001). (עורכת). מסורות וזרמים במחקר האיכותני. לוד: דביר, הוצאה לאור.
- שלסקי, ש., ואלפרט, ב. (2007). דרכים בכתיבת מחקר איכותני, מפירוק המציאות להבנייתה כטקסט. תל אביב: מכון מופ"ת.

- Agar, M., & Hobbs, J. R. (1982). Interpreting discourse: Coherence and analysis of ethnographic interviews. *Discourse Processes*, 5, 1-32.
- Benhabib, S. (1997). The generalized and the concrete other. In S. Kemp and J. Squires (Eds.), *Feminisms*, pp. 212-215. London: Oxford University Press.
- Braithwaite, R. (1955). *Scientific exploration*. Cambridge, MA: Cambridge University Press.
- Charmaz, K. (2000). Grounded theory: Objectivist and constructivist. In N.K. Denzin., & Y.S Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed.) (pp. 509-536). London: Sage.
- Clandinin, D. J., & Connelly, F. M. (2000). *Narrative inquiry: Experience and story in qualitative research*. San Francisco, CA: Jossey-Bass Publishers.
- Denzin, N. K., Lincoln, Y. S. (1994). *Handbook of qualitative research* (1st ed.). Thousand Oaks, CA: Sage.

- Elliott, R., Fischer, C. T., & Rennie, D. L. (1999). Evolving guidelines for publication of qualitative research studies in psychology and related fields. *British Journal of Clinical Psychology*, 38 (3), 215-229
- Geertz, C. (1973). *The interpretation of cultures*. New York: Basic Books.
- Gergen, M. M., & Gergen, K. J. (2000). Qualitative inquiry: Tensions and transformations. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed., pp. 1025-1047). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Josselson, R. (1992). *The space between us. The space between us: Exploring the dimensions of human relationships*. San Francisco, CA: Jossey- Bass.
- Josselson, R. (Ed.). (1996). Ethics and process. *The Narrative Studies of Lives*, 4.
- Josselson, R., & Lieblich, A. (2003). A framework for narrative research proposals in psychology. *The Narrative Study of Lives: Up Close and Personal, the Teaching and Learning of Narrative Research*, 2, 259-274.
- Kenyon, G. M. (1996). The meaning value of personal storytelling. In J. E. Birren, G. M. Kenyon, J. -E. Ruth, J. J. F. Schroots, & T. Svensson (Eds.), *Aging and biography: Explorations in adult development* (pp. 21-38). New York: Springer.
- Kvale, S. (1996). *InterViews: An introduction to qualitative research interviewing*. Thousands Oaks, CA: Sage.
- Lieblich, A., Tuval-Mashiach, R., & Zilber, T. (1998). Narrative research: Reading, analyzing and interpretation. *Applied Social Research Methods Series: Vol. 47*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lincoln Y. S., & Guba, E. G. (1985). *Naturalistic inquiry*. Beverly Hills, CA: Sage.
- Lincoln, Y. S. (1995). Emerging criteria for quality in qualitative and interpretive research. *Qualitative Inquiry*, 1 (3), 275-289.
- Marshall, C. (1990). Goodness criteria: Are they objective or judgment calls? In E. Guba (Ed.). *The paradigm dialogue*. Newbury Park: Sage.
- McAdams, D. P. (1996). Narrating the self in adulthood. In J. E. Birren, G. M. Kenyon, J. -E. Ruth, J. J. F. Schroots, & T. Svensson (Eds.), *Aging and biography: Explorations in adult development* (pp. 131-148). New York: Springer.
- Merrick, E. (1999). An exploration of quality in qualitative research: are 'reliability' and 'validity' relevant? In M. Kupala, & L. A. Suzuki (Eds.), *Using qualitative methods in psychology*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Polkinghorne, D. E. (1988). *Narrative knowing and the human sciences*. New York: State University of New York Press.
- Price, J. (1999). In acknowledgment: A review and critique of qualitative research texts. In R. Josselson & A. Lieblich (Eds.), *Making meaning of narrative. The narrative study of lives*, 6, 1-24. Thousands Oaks, CA: Sage.

- Riessman, C. K. (1993). Narrative analysis. *Qualitative Research Methods Series*, 30. Newbury Park, CA: Sage.
- Runyan, W. M. C. (1984). *Life histories and psychobiography: Explorations in theory and method*. New York: Oxford University Press.
- Ruth J. E., & Kenyon, G. M. (1996). Biography in adult development and aging. In J. E. Birren, G. M. Kenyon, J. -E. Ruth, J. J. F. Schroots, & T. Svensson (Eds.), *Aging and biography: Explorations in adult development* (pp. 1-20). New York: Springer.
- Stake, R. E. (2000). Case studies. In N. K. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (2nd ed., pp. 435-454). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Strauss, A. L., & Corbin, J. (1994). Grounded theory methodology. In N. S. Denzin & Y. S. Lincoln (Eds.), *Handbook of qualitative research* (pp. 273-286). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Suleiman, S. R. (1996). Criticism and the autobiographical voice. In M. Garber., P. B. Franklin., & R. L. Walkowitz (Eds.), *Field work: Sites in literary and cultural studies* (pp. 256-261). New York:

איכות במחקר איכותני – תקציר המושב בכנס הישראלי למחקר איכותני

גבריאלה ספקטור־מרזל¹

עם התמסדותו של המחקר האיכותני והתרחבות השימוש בו, הולך וגובר הדיון בסוגיית האיכות. המאפיינים הייחודיים של מחקרים היוצאים מתוך פרדיגמות פרשניות, ביניהם התמקדות בפרט, סובייקטיביות, רב־ממדיות, עיגון בתרבות, מגדר ומעמד, חתירה להבנה של תופעות ולא לשליטה בהן, קשר קרוב של החוקרת עם נחקריה, ומעורבות של היבטים אתיים מגוונים – אינם מאפשרים לנסח קריטריונים ופרוצדורות ברורים שעל החוקר לנקוט בהם על מנת להעמיד את מחקרו על סטנדרטים ראויים של איכות. מושב זה מבקש להעלות שאלות הקשורות לאיכות של מחקרים איכותניים תוך התמקדות בשלושה היבטים מרכזיים: אמינות, היחסים בין חוקרת לנחקריה, והכללה. סוגיות אלה יוצגו על ידי שלוש חוקרות מובילות בתחום המחקר האיכותני בארץ: פרופ' מיכל צלרמאיר, ד"ר ג'וליה צ'ייטין ופרופ' פרימה אלבז־לוביש. להרצאות תגיב פרופ' עמיה ליבליך, מחלוצות המחקר האיכותני בארץ ובעולם.

פתיחה: גבריאלה ספקטור־מרזל

למחקר האיכותני ישנם מאפיינים ייחודיים: קשר קרוב ולעיתים אינטימי בין החוקרת למשתתפים, מרכזיות ההקשרים של מגדר, מעמד ותרבות, רכיב עיקרי של סובייקטיביות, דילמות ושיקולים ייחודיים של אתיקה. המאפיינים הללו אינם מאפשרים לנו לנסח check-list – רשימה ברורה ומוכנה מראש של "עשה" ו"אל־תעשה", המציינת פעולות שעלינו לנקוט בהן ופעולות שמהן עלינו להימנע כדי שמחקרנו יהיה "איכותי". הספרות האיכותנית דנה בסוגיית האיכות של מחקרים ומציעה מושגים ברורים שקשורים לאיכות כמו אמינות ורפלקסיביות. אולם האופנים שבהם קריטריונים אלו מיתרגמים ולובשים צורה במחקר ספציפי, תלוי תלות גדולה בחוקרת. על כתפיה של כל חוקרת מוטל הצורך ליישם את העקרונות הכלליים הללו לצרכים ולתנאים הספציפיים המאפיינים את מחקרה.

1 ד"ר גבריאלה ספקטור־מרזל, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

החשיבות הרבה שבניסוח עקרונות של איכות מחקרים מחד, והקושי לעשות זאת מאידך, הביאו את העמותה לחקר האדם הרב מימדי לייסד קבוצת עבודה שתעסוק בנושא האיכות. בקבוצה חברים: פרופ' עמיה ליבליך, פרופ' נעמה צבר בן יהושע, פרופ' לאה קסן, דר' ברכה אלפרט, דר' שמחה שלסקי, דר' חיים נוי ומר איתן שחר. בראשית פעילותה דר' נעמה לויצקי כיהנה כיו"ר הקבוצה, ואני החלפתי אותה בתפקיד הזה בחודש אוקטובר 2007. המטרה המרכזית שהקבוצה הציבה לעצמה היא ניסוח מסמך של תבחיני איכות למחקרים איכותניים, אשר יופץ לציבור החוקרים ולמוסדות אקדמאים, ויוכל לשמש כמסגרת התייחסות בהערכת טיבם של מחקרים איכותניים.

כחלק מתהליך העבודה על המסמך הזה יזמה הקבוצה שני מושבים לכנס האיכותני השלישי. במושב הראשון הזמנו חוקרים צעירים – מסטרנטים ודוקטורנטים – להידרש לסוגיות ולדילמות הקשורות לנושא האיכות, מתוך כוונה שחוקר וותיק ומנוסה יגיב אליהן. לצערנו לא הייתה היענות והמושב לא יצא אל הפועל. במושב השני, הנוכחי, זיהינו שלוש סוגיות שנראות לנו מרכזיות בסוגיית האיכות של מחקרים איכותניים – אמינות, היחסים שנרקמים בין החוקרת למשתתפים, והכללה – והוזמנו שלוש מהחוקרות המובילות בארץ בתחום מחקר זה לשתף אותנו במחשבותיהן ובניסיוןן ביחס לאחת מהסוגיות.

ראשונה תרצה פרופ' מיכל צלרמאיר ממכללת לוינסקי לחינוך, על נושא האמינות. היא תשאל מהי משמעות האמינות במחקרים איכותניים, תוך התמקדות בדוגמה של מחקרים מערבים. אחריה נשמע את דר' ג'וליה צ'ייטין ממכללת ספיר ומהמרכז הישראלי לשיטות מחקר איכותניות. ג'וליה תדבר על היחסים שנרקמו בינה, כחוקרת ישראלית, לנחקריה ושותפיה למחקר הפלסטינאים, וזאת כמובן על רקע הסכסוך הישראלי – פלסטינאי המורכב והממושך. אחרונה תציג פרופ' פרימה אלבז-לוביש מאוניברסיטת חיפה, על נושא הכללה. פרימה תתייחס לייחודי בסוגיית הכללה במחקרים איכותניים ולמתח בין הרצון להתמקד בפרטי ובמקומי לרצון לומר משהו מעבר למקרה הפרטי, על ההקשר הרחב של התופעה הנחקרת. לשלוש ההרצאות תגיב פרופ' עמיה ליבליך, מחלוצות המחקר האיכותני בארץ ובעולם.

אמינות במחקר מערב; מיכל צלרמאיר²

מכיוון שהתבקשתי להציג את נושא האמינות במחקר האיכותי, אתייחס תחילה בקצרה לנושא זה ואת מרבית הזמן אקדיש לאמינות במחקר מעורב/מערב. אציג את מחקר הפעולה כדוגמה למחקר מעורב ומערב. אנסה להסביר את התפיסה החדשנית של אמינות, כפי שהיא באה לידי ביטוי במחקרי פעולה שפורסמו לאחרונה.

אמינות במחקר איכותי:

לא ניתן לדבר על אמינות מבלי להתייחס לגובה ולינקולן, והמושג trustworthiness במטרה להחליף את המושגים 'תוקף' ו'מהימנות' במושגים שיתאימו יותר, לדעתם, למחקר האיכותי.

המושג trustworthiness כולל על פי הסבריהם את התבחינים הבאים:

1. אמיתות (credibility),
 2. יכולת העברה של הממצאים (transferability),
 3. צמצום הטיית החוקר (dependability),
 4. קבלת אישור לממצאים (confirmability).
- עמימות התבחינים הללו גרמה לכך שבמשך עשרים שנה לאחר מכן, נבנו להם פרשנויות רבות. אולם המושגים 'תוקף' ו'מהימנות' לא נמחקו אלא השתנו. ניתן ללמוד על כך מהרצאתה של נעמה צבר בן יהושע ביום עיון שהתקיים במכון "מופת". היא הציגה שישה תבחינים לאיכות המחקר האיכותי.

1. הקפדה על איסוף נתונים מקצועי,
2. שימוש בתיאור מעובה ושיפוט על ידי קוראי המחקר,
3. ביצוע מחקר מרובה מקרים,
4. כנות וביקורת עצמית של החוקרים,
5. בקרה על ניתוח הנתונים
6. הצלבה.

מתוך הדברים שלה אנחנו רואים שהאמינות היא חלק מהמושג איכות, והיא נמצאת באותו שדה יחד עם המושגים: תוקף, רפלקסיביות, אתיקה. מה שיפה בהגדרה זו הוא שהשדות של כל אחד מהמושגים האלה, חוצה את השדות האחרים. אף אחד מהמושגים האלה לא עומד בפני עצמו, ויש בכל אחד מהם חפיפה למושגים האחרים. הגדרה כזו של המושג איכות, היא הרבה יותר פוסט-מודרנית מההגדרות הקודמות שאנחנו מכירים. יחד עם זאת, אין היא משקפת את כל הדרישות ממחקר הפעולה.

הגדרה עכשווית של מחקר פעולה:

Action research is an emerging family of **engaged research practices grounded in values** congruent with the aim to encourage **life-enhancing, public-interest research** that **serves community**, ecology **sustainability**, and **social justice**.

הגדרה זו יוצרת הקבלה בין "מחקר פעולה" לבין מחקר מעורב/מערב. למעורבות במחקר שני מאפיינים עיקריים: א. השתתפות בתהליכים הדדיים של משא ומתן על משמעות. ב. מחויבות והתגייסות למטרה. מחקר פעולה הוא מחקר מעורב וגם מערב מכיוון שיש בו שתי תכונות אלה.

חוקרים רבים במחקר איכותי תופסים את עצמם כמעורבים ומעורבים בתהליך המחקר. הם מקדישים מאמץ רב על מנת לתאר כיצד הם מזמנים לנחקרים את ההשתתפות בתהליכים הדדיים של משא ומתן על משמעות. הם גם מרגישים שהפעילות המחקרית שלהם היא פעילות

אקטיביסטית. אולם במחקר פעולה המעורבות גדולה יותר. המציאות המתוארת היא דינאמית ומשתנה במהלך המחקר. ההבחנות בין החוקר לבין המשתתפים האחרים אינן ברורות. והמטרה של המחקר היא לעיתים קרובות, פוליטית. החוקר פועל בו עם ולמען מטרה מסוימת על מנת לשפר את המציאות, שבה החוקר והאחרים חיים, לא כתוצר נלווה של המחקר, אלא במהלך המחקר. על כן נאמר כבר על מחקר פעולה שמטרתו העיקרית היא לשפר ולא דווקא להוכיח

It aims at **improving** rather than **proving** as an approach to research

מחקר פעולה אפוא הוא מחקר מעורב מכיוון שהחוקר הוא סובייקט מעורב: ראשית, הוא מעורב בהקשר המחקרי. בדרך כלל הוא חוקר את השדה שבו הוא פועל לאורך זמן ובאופן יומיומי. הוא מכיר את השדה הזה מקרוב והוא מודע לצרכים ולקשיים של הפעילות שבה הוא פועל. כלומר, הוא חוקר וגם פועל. הוא לא רק חי בהקשר הזה, הוא גם מעורב במיקרו פוליטיקה של הארגון או ההקשר שאותו הוא חוקר. הוא פועל בו כחלק מהמערכת הארגונית, הוא חלק מיחסי הכוח, הוא חוקר והוא גם משתתף. בהקשר קיימת בעיה מסוימת שדורשת התייחסות. דבר זה נותן לו את המוטיבציה והצידוק המוסרי למחקר. הבעיה הזאת מטרידה אותו באופן אמיתי, עד כדי כך שהוא מוכן להשקיע בה כמה שנים של מחקר שיאפשר לו להתמודד איתה. כאקטיביסט הוא תופס את עצמו כאדם שפועל באופן מוסרי, ערכי ואחראי.

מפאת היותו חלק מאותו הקשר, יש לו נגישות לנתונים עשירים על הבעיה שאותה הוא חוקר. הוא גם מכיר כלי מחקר שיכולים לעזור לו לתעד את הבעיה הזאת. יש לו מספר תפקידים: הוא החוקר, האינפורמנט וגם הפועל. יש לו מערכות יחסים עם אחרים שמאפשרות לו להפעיל את כלי המחקר מבלי לפגוע בזכויותיהם של אותם אחרים. הוא לא צריך לבנות מערכת של אתיקה. ההנחה היא שהוא פיתח את מערכת היחסים האתית המאפשרת את המחקר לאורך שנים. יתר על כן, אין זה מן הנמנע שהוא שותף עם הנחקרים גם בכל מיני עניינים אחרים. לפיכך, מערכת היחסים ביניהם מורכבת.

במחקר פעולה יש אפוא למושג מעורבות שתי משמעויות: החוקר מעורב בעצמו והוא גם מערב אחרים. כיצד הוא מערב אחרים? באיסוף נתונים, בבניית שאלת המחקר ובבניית הפרשנות. הוא גם מערב אותם בפעולה, בתהליך השינוי שהוא מפעיל. במחקר הפעולה, שאלת המחקר עולה מתוך הנתונים. החוקר מסוגל להסביר ולהצדיק את השוני בין שאלת המחקר לבין הבעיה הראשונית שאותה הציג קודם לכן. הוא מסוגל להציע שינוי שהוא רלוונטי ובר ביצוע במסגרת האמצעים העומדים לרשותו, שעולים ומתבהרים מתוך הנתונים שהוא אסף. הוא מסוגל להסביר, להצדיק את השוני הזה, בין הפרשנות של הנתונים שלו, וזאת של הפרשנות של האנשים האחרים. הוא בונה סיפור עשיר, קוהרנטי ומעורר מחשבה של תהליך המחקר. סיפור שמיועד גם למשתתפים שנמצאים איתו בהקשר, לשותפים שלו במחקר וגם לקהילה האקדמאית. וגם עונה על השאלה שאנחנו תמיד מחפשים לה תשובה, השאלה: 'אז מה?' החוקר גם מעורב בתיאוריה, הוא מסוגל להתרחק מההקשר הספציפי ולהביט בו מבעד לעדשה תיאורטית וזה גם מה שעושה אותו שונה מהמשתתפים האחרים שאיתם הוא פועל ומאפשר לו לבנות סיפור עשיר, מעניין, משכנע ואמין של התהליך המחקרי.

בנקודה זו ברצוני להרחיב על קשר בין המושג "אמינות" במחקר פעולה לבין המושג "סיפור". התיאוריה החדשה של מחקר פעולה אומרת, שהתהליך המחקרי של מחקר פעולה, הוא סיפור בפני עצמו. זה סיפור שיש בו גיבורים, שיש ביניהם מערכת יחסים. שהם מתלבטים באיזושהי בעיה והם רוצים לפתור אותה, והם מנסים פעם אחת וקורה משהו ואז הם צריכים לחשוב מה הצליח ומה לא הצליח ומה צריך לעשות הלאה. יש כאן מרכיבים של כל סיפור טוב. הדרישה של כתבי העת לאחרונה ממחקרי פעולה, היא לא רק להציג ממצאים ולנתח אותם, אלא להביא את סיפור המחקר. והסיפור הזה צריך להיות כפי שאמרת, סיפור עשיר, משכנע ואמין.

הסיפור שכותב החוקר במחקר בפעולה הוא סיפור על שינוי על רצף של זמן. הוא צריך להיות כתוב באופן דיאלוגי, אמנותי וחזק. הוא אמור לתפוס את המורכבות של הפעולה האנושית כפי שהיא באה לידי ביטוי במחקר הזה. הוא גם חייב להיות משוקע ברקע ההיסטורי, הפוליטי, הערכי של הדיונים בנושא המחקר. כי אין פעולה כזאת שאין לה איזשהו רקע של מה שקרה קודם, של ההיסטוריה של הארגון, של מערכת הכוחות, בנושא הפוליטיקה של הארגון ושל הפוליטיקה של הנושא בכלל. דוגמה טובה הוא מחקר הפעולה בתחום של הכשרת מורים. זה תחום פוליטי, שיש לו היסטוריה, יש לו ערכים ויש בו מאבקי כוח חזקים שהמחקר אמור לשקף אותם. סיפור טוב על מחקר כזה לעולם אינו תמים. יש לו כוונות להביא לידי איזשהו שינוי, והסיפור מגויס למטרות האלה. לסיכום, לחוקר יש מטרה. הוא רוצה לממש אותה באמצעות המחקר. הוא רוצה, לא רק להביא לשינוי בהתייחס לתופעה מסוימת, אלא גם להרחיב את המודעות של האנשים לגבי התופעה. הוא מצפה שהשינוי הזה יביא גם לשינוי במערכת יחסי הכוח בהקשר הארגוני הרחב. כאשר הסיפור מעוגן תיאורטית הוא מאפשר שינוי לא רק בארגון, אלא גם בקהילה האקדמית הרחבה שאליה משתייך החוקר.

אני רוצה להביא דוגמה של סיפור על פרויקט נה"ר שהתקיים אצלנו במכללת לוינסקי במהלך ארבע שנים. קבוצת אנשי סגל שאני נמנית עליה התארגנה במטרה לבנות תוכנית ניסויית להכשרת מורים בתמיכת אגף הניסויים והיזמות במשרד החינוך. התוכנית האינטגרטיבית שנבנתה במהלך הפרויקט נסגרה עם תום תקופת הניסוי, והמכללה הפנתה את משאביה לארגון מחדש של הלימודים.

היה בידי אילנה מרגולין ובידי תיעוד עשיר של הדיונים על התוכנית שהתקיימו במפגשי פנים אל פנים ובאינטרנט, חומרים שפיתחנו ועבודות של סטודנטים. כמו ברבים מהמחקרים האיכותיים, שאלנו את עצמנו: מה נעשה עם שפע הנתונים? עברנו על הנתונים וניסינו להוציא מהם קטגוריות, אך לא הצלחנו לבנות מהם שום סיפור מעניין. ואז פנינו לקריאה מעמיקה על תהליכי שינוי. קראנו על תיאורית המורכבות, והתעכבנו על תיאוריות הקיימות (sustainability theory). ומתוך כך הצלחנו להבין על מה הסיפור של המחקר. בעקבות הסיפור הזה חזרנו אל הנתונים ואתרנו מתוכם ציטוטים שהעשירו את סיפור המחקר. זה התהליך הפוך למה שאתם רגילים לעשות במחקר איכותי. אבל זה מה שקרה. זאת הדרך היחידה שיכולנו לבנות סיפור שיהיה אמין, שיהיה קוהרנטי ושיהיה גם משכנע.

מתוך התיאוריה של קיימות (sustainability) הבנו שמה שמייחד את סיפור המחקר שלנו הוא שמדובר בפרויקט שלא קיים יותר. אבל יחד עם זאת, הוא עומד בדרישות של "קיימות".

כלומר, יש פה פרדוקס שאותו אנחנו מפרקים. הפרויקט שנסגר מאפשר פיתוח של תהליכים, שיש להם סיכוי טוב להטביע את חותמם על המכללה לאורך זמן. כיצד הדבר ייעשה? עוד מוקדם לומר, אולם המחקר הנוכחי מראה, שתנאים חשובים הנדרשים לפיתוח תהליכים ברי קיימא כבר נמצאים וכדאי לנצלם.

הסיפור שלנו, כמו זה של מחקרי פעולה אחרים, מתמקד בסדרה של שינויים שמובילה להתארגנות מחדש. הוא מדגיש את הצידוק המוסרי – פוליטי של תוכנית השינוי. הוא חושף מאבקי כוח בתוך הארגון במהלך הפעלתה. הוא מספר על משא ומתן שניהלו גורמים שונים כדי להגן עליה בתוך הארגון ומחוץ לו: כיצד סנגרו עליה בתוך המכללה וגם בפני גופים חיצוניים, כמו: מכללות אחרות שניהלו פרויקטים אחרים של שינוי או אפילו המל"ג. הוא מראה כיצד התוכנית הבנתה מחדש את הזהות המקצועית של המשתתפים בה, באילו אופנים נחצו בה גבולות: בין תחומי הדעת השונים במכללה ובין התפקידים השונים. הסיפור מספר גם על המיקום הנוכחי של מובילי התוכנית בתהליך התארגנות מחדש של המכללה. מה שמעניין הוא, שכמעט כל אחד ממוביליה מצא את עצמו היום בתפקיד מפתח, שבו הוא יכול להמשיך להוביל את הרעיונות העיקריים של התוכנית בהקשר אחר.

מדוע הסיפור הזה חשוב? כי הוא מהווה דוגמה טובה של מחקר מעורב שבו האמינות נבנית באמצעות סיפור המחקר. הסיפור שאנחנו בנינו מלמד על המורכבות של תהליכי שינוי בארגונים. באופן ספציפי ניתן ללמוד ממנו על המורכבות של תכנון לימודים אינטגרטיבי אקדמי בתחום של הכשרת מורים. הוא חושף את הידע המקצועי הקיים שאותו ניתן לנצל לשינוי תוכנית הלימודים בכיוון זה. הוא מדגיש את חשיבות תחושת האמון, נורמות של הדדיות ותחושת השייכות אצל הסגל, הסטודנטים והמורים המאמנים, אשר יאפשרו את שדרוג תוכנית הלימודים ואת העלאת מעמדה האקדמי של המכללה בעתיד – אני מקווה. אסיים כאן עם ציטוט ידוע מספרו של ברונר, סיפורים על שינוי "מציעים הזדמנות לראות דברים באופן שונה מבעבר, להתמקד בפוטנציאל העתידי, להתמודד עם חוסר וודאות. יש בהם הרבה מאוד פרדוקסים וגם שתירות". יש לי הרבה מה לומר על זה בהקשר של הדוגמה שהצגתי, אבל לא היום. תודה רבה.

יחסי חוקרים-חוקרים/חוקרים-משתתפים בצל קונפליקט עיקש: המקרה הישראלי-פלשתינאי; ג'וליה צייטין³

בהרצאה זו אדבר על יחסים בין חוקרים – חוקרים וחוקרים משתתפים בצל קונפליקטים. אני מדברת על הקונפליקט הישראלי – פלסטינאי. לכן כל ההרצאה שלי היא בעצם על הקשיים והסוגיות שעולות, שמנסים לעשות מחקר איכותני איכותי, בזמן ובהקשר לא נורמאלי.

אתחיל בשתי חוויות שונות שהיו לי: ב־2000, כחלק של עבודתי בפריים – מכון מחקר משותף פלסטינאי ישראלי, עבדנו על מחקר שעסק בארגונים **לא** ממשלתיים ישראלים ופלסטינאים שעובדים על אקולוגיה. אני הייתי אחראית על הצד הישראלי. **דן בראון** ואני היינו בצד הישראלי **וסמי אדוואן ופידה אובדאי** היו בצד הפלסטינאי. המחקר התחיל באפריל 2000, בימי השלום. והוא נגמר בצורה פתאומית ב־29 בספטמבר. כלומר, היינו באמצע איסוף הנתונים והיינו צריכים בזה לסיים את איסוף הנתונים. עכשיו, לקח לנו קצת זמן בשני הצדדים להתארגן, להתאושש מהמלחמה ואז התחלנו להיפגש. לפני זה היינו נפגשים בבית ג'אלה כל שבועיים. הצלחנו להיפגש בסוף, במזרח ירושלים והיו לנו הרבה מאוד דיונים וויכוחים. אחד היה שאני רגילה בנרטיבים שאני אוספת לתמלל אותם מילה במילה. אני לא משנה מילים, אני לא משנה אם **מישהו** מקלל, אני לא משנה את זה במילה אחרת. אם מישהו אומר משהו "לא יפה", אני לא מוציאה את זה. אני הבאתי את התמלולים לחברים שלי הפלסטינאים והם מאוד כעסו, על לפחות **מה מרואיין אחד אמר**. הם ראו גזענות והם ראו שם זלזול באסלם. נדרשתי להוציא את זה, אפילו מהתמלול, אני לא מדברת על המאמר הסופי. היה לי מאוד קשה עם זה, אבל הבנתי שאם אני רוצה להמשיך לעבוד במחקר הזה, אני חייבת להוציא את זה – הוצאתי את זה.

וגם היו לנו הרבה מאוד וויכוחים בכלל על איך כותבים ומה כותבים. בסוף אני כן יכולה להגיד שיצאו שני מאמרים ויצא ספר. אז בכל זאת יצא משהו. אבל עם הרבה מאוד וויכוחים והרגשות לא טובות.

חוויה אחרת שהייתה לי שקרתה במחקר שעשינו בפריים על פליטים: פליטים פלסטינאים שהם עדיין פליטים במחנות פליטים. אני הייתי אחראית על הצד של הישראלים, עוד פעם יהודים ישראלים שבאו או מהשוואה או מצפון אפריקה, אסיה. הם היו פליטים, ואחר כך הפכו לאזרחים במדינה. פה רצינו ללמוד את סיפורי החיים שלהם. איך הם רואים את הסכסוך? איך הם רואים את בעיית הפליטים וכולי?

אני ניסיתי למצוא משתתפים יהודים ישראלים; הייתי מקבלת שמות של אנשים, מרימה טלפון. הגעתי לאישה שהיא הייתה ניצולת שואה. ראייתני אותה בבית שלה. היא נתנה לי ראיון מאוד יפה והיא אמרה לי: "אולי את רוצה לראיין את הבן שלי? הוא מאוד אוהב את הנושא הזה". אמרתי: "בשמחה". כי רצינו גם היבט בין־דורי. היא אמרה לי שהוא בבית ביום שישי, "תרימי אליו טלפון ותדברי איתו".

ביום שישי צלצלתי אליו ואמרתי לו: "שלום, אני ג'וליה, אני ראייתני את אימא שלך". הוא אמר "כן, את רוצה לראיין אותי?" אמרתי "כן, אני מאוד רוצה". התחלתי לספר לו שזה מחקר משותף ישראלי – פלסטינאי וזה לא היה לי יותר זמן לדבר. הוא פתח עליי פה, הוא קילל אותי, הוא אמר לי במילים יפות. "את חושבת שאני אשתף איתך פעולה? שאני אשתף במחקר שהוא משותף פלסטינאי ישראלי? את בוגדת, הם רוצים להרוג אותנו". ממש טרק לי את הטלפון. ניסיתי להגיד לו, שאנחנו רוצים לשמוע דעות שונות, "אני אתן לך לדבר, אני אתן לך להגיד את מה שאתה רוצה. אני לא אעצור אותך". הוא ממש לא היה מוכן להקשיב.

אלו היו שתי חוויות שונות. אחת קשורה לחוקרים – חוקרים והשנייה קשורה לנושא של חוקרים – משתתפים. יש כאן ארבע סוגיות שחשבתי עליהן הקשורות לנושא של היום.

הסוגיה הראשונה שרציתי להעלות, היא שכאשר עוסקים במחקר איכותני, מה טיבם של היחסים הקיימים בין החוקר בהקשר הפוליטי החברתי של הסכסוך הפלסטינאי הישראלי? אני יכולה להגיד שכל חוקר שנכנס לתחום הזה, יש לו עניין רב בעבודה משותפת. לפחות אפשר להגיד שיש לו עניין שנעבוד בצורה משותפת. זה בכלל לא אומר שיש לנו אותן דעות. זאת אומרת, שגם כאשר אני עובדת עם חוקרים יהודים ישראלים אחרים, אנחנו שונים בדעות שלנו ודאי שאנחנו שונים גם מהפלסטינאים. אבל אצל הצדדים יש איזשהו עניין לעבוד יחד. כיצד הדעות הפוליטיות של החוקר באות לידי ביטוי במחקרו? מה קורה לחוקר כאשר יש נסיגה במצב הפוליטי, מדיני, ביטחוני? כל הזמן יש לנו דברים שקורים, שהם מפריעים למחקרים שלנו. אנחנו מתכננים מחקרים שמאוד יפים על הנייר. ואז בא קסאמים, ואז בא איזשהו מבצע צבאי. כל מיני דברים קורים. כאן אני מדברת יותר על המצב הפוליטי, מדיני, הביטחוני שהוא מאוד משפיע, מפריע למחקר שאנחנו מנסים לעשות. וכל פעם החוקר הוא לא באותו מקום. הוא צריך לאסוף את עצמו ולחשוב איפה אני בתוך כל זה? מה אני עושה מבחינה מחקרית?

כיצד חשיבה מעמיקה בנושא או חוויות אישיות משפיעות על המחקר? לדוגמה: אם לחוקרת יש בן שמשרת בצה"ל, איזה השפעה יש לזה על המחקר עם החוקרים הפלסטינאים? זה לא משהו שאפשר להסתיר מהצד השני; אנחנו מדברים אחד עם השני. איך אני מעלה את זה שבני עומד להתגייס? עכשיו הוא מתגייס, עכשיו הוא התגייס, מה הוא עושה? איפה הוא נמצא? אלה דברים שהם משפיעים על המחקר. הם משפיעים על הפרוצדורה, הם משפיעים על כל מה שאנחנו עושים.

הסוגיה השנייה: מהם הגורמים המשפיעים על היחסים בין חוקרים ישראלים וחוקרים פלסטינאים במחקר משותף. כיצד **חוקר** איכותני יכול להתמודד עם גורמים אלו? אני לא מתיימרת לתת תשובות מאוד חד משמעיות אבל כמה רעיונות. כמו שאמרת: אירועים אובייקטיביים חיצוניים, עלולים בהחלט לפגוע, אצל אנשים שרוצים לעבוד יחד, שרואים את החשיבות לעבוד יחד. כאשר יש אירוע חיצוני, זה מאוד מקשה. אנחנו מתבצרים בעמדות שלנו ובפחדים שלנו וזה גם משפיע על המחקר.

יש גם סוגית אמון בין חוקרים, בכל צוות של מחקר. גם בין ישראלים שעובדים יחד. בצוות יש עניין של אמון וכבוד הדדי. כלומר, אני לא יכולה לבוא למישהו, אם אני לא נותנת בו אמון ולכבד את דרכי העבודה שלו. במחקרים ישראלים ופלסטינאים, עניין זה מקבל גוון עוד יותר חשוב וקשה. כי גם ככה אין יותר מידי **אמון** בין הצדדים. אז מתווספות לעשייה המחקרית בעיות של אמון וכבוד הדדי. יש גם בעיה של אי שוויון בין הצדדים. לחוקר הישראלי יש חופש פעולה, יש חופש תנועה. אני יכולה לנסוע, אני יכולה לבוא, אני יכולה להחליט מה אני רוצה לעשות. לחוקרים פלסטינאים הרבה פעמים – אין. כלומר, אם אנחנו **רוצים** להיפגש, הרבה פעמים החוקר הישראלי צריך לסדר אישור כניסה לפלסטינאי שהוא יוכל להיכנס לארץ. זה מאוד מקשה ומאוד מעמיס על המחקר. זה מעמיד את שני הצדדים בעמדה לא נוחה. כשעבדתי במחקרים, הייתי צריכה לעשות את זה כמה פעמים. ואני יכולה להגיד שזה עשה בי משהו מאוד רע. מי אני שאני צריכה לסדר למישהו אחר אישור כניסה? אם אני לא אעשה את זה כמו שצריך

אז הוא לא יכנס? אם אני אפסל אז הוא לא יכנס? זה נותן לי הרבה כוח והרבה אחריות שלא רציתי בה בכלל. זה מעמיד את הצד השני גם בעמדה מאוד בעייתית. זה עניין של שוויון. אין שוויון בסיסי שבדרך כלל קיים בין שותפים במחקר.

אני יכולה להציע כמה דרכים אפשריות להתמודד עם הסוגיה הקשה הזאת שיש במחקר האיכותני. למשל: כתיבת יומן חוקר. יש לנו דרכים לגיטימיות לעשות איזשהי רפלקסיביות ולחשוב על מה שקורה לנו ומה אנחנו עושים, וזה חלק של המחקר. אני חושבת שיצירה גם כן מאוד יכולה לעזור לנו. בזמנים מאוד מלחיצים, אני פונה לכתיבה. אני אהבת לכתוב. גם כתבתי סיפור, ואני גם שולחת הרבה אי מיילים עם כל מיני דברים. כלומר, משהו להוציא את זה ולהתבונן על עצמי מה קורה. בעצם דרך המחקרים האלה, הגעתי בכלל לחשיבה על מתודולוגיה חדשה. כלומר שבזמני מלחמה, למחקר שנעשה בין אויבים נגיד את זה ככה, צריך מתודולוגיה אחרת. לא מתודולוגיה של זמנים "נורמאליים" רגילים. אפשר לחשוב על כתיבת שאלות מחקר חדשות שעוסקות בעניין מתודולוגיה. ונקודה נוספת: על מנת לעשות פרשנות שהיא טובה, אנחנו צריכים זמן. זה לא משהו שאפשר למהר אותו. אפשר להסתכל על פסק הזמן שנכפה עלינו כהזדמנות גם לחשוב, לפרש אחרת את הדברים שלמדנו.

הסוגיה השלישית: מה טיבם של היחסים בין החוקר הישראלי העובד עם שותפים פלסטינאים למשתתפים הישראלים במחקר? כיצד המחקר האיכותני יכול להתמודד עם פרספקטיבות שונות של החוקר, של נחקריו? כמו שסיפרתי על החוויה שהייתה לי עם רמי שהוא טרק לי את הטלפון. במחקר הזה, היה לי ממש קושי למצוא מרואיינים. היו לי רשימות ארוכות של מרואיינים פוטנציאליים. ופעם אחרי פעם אמרו לי: "אני לא מעוניין" "בשביל מה להסתבך?" "לא רוצה". אני לא נתקלתי בדבר כזה. לא לפני זה ולא אחרי זה. יש כאן איזושהי בעיה מאוד אמיתית. יש גם חוסר אמינות וחשדנות מצד המשתתפים הישראלים. "מה את באמת הולכת לעשות עם התוצאות האלה?" היו שואלים אותי. "איך את יכולה להבטיח לי שהפלסטינאים לא ייקחו את זה לתעמולה שלהם? איך את יכולה להבטיח לי שזה לא יתגלגל למקום שאני לא רוצה שזה יתגלגל". איזה תשובה הייתה לי? יש מה שאני מתכוונת ורוצה לעשות. אבל האם הייתי יכולה להבטיח שמישהו לא יתייחס לזה ולא ישתמש בזה בצורה שגם לא מקובלת עליי. לא – אין לי. אז, לכן, גם כשמוצאים משתתפים, הרבה פעמים הם נשארים מאוד חשדניים.

סוגיה נוספת היא הקושי שלי לא לשפוט אנשים שאני יושבת איתם. אני שמעתי דעות מאוד שונות, מאוד מנוגדות לדעות שלי. כיצד אדאג להיות פנויה להקשיב לדעות השונות? אני מדברת פה בצורה מאוד כנה. תמיד אמרתי לעצמי: אני לא שופטת אותם. אני יכולה להגיד לכם שמדי פעם כן שפטתי אותם. לא תמיד אהבתי אותם; לא רציתי לשמוע את מה שהיה להם להגיד. הקושי הזה הוא קיים.

פתרונות אפשריים: למדתי שבדברים כאלה, צריך לתת למשתתפים להוביל את המחקר. כלומר, אני אומרת להם מה אני הולכת לשאול אותם, אבל נותנת להם לדבר איך שהם רוצים. בכלל לא להתייחס לשאלות שלי. לא לדאוג שהמרואיינים עונים לי לשאלות או לא עונים לי. סוגיה נוספת קשורה לחשיבה של החוקר הישראלי לגבי עצמו, לגבי מה זה מחקר איכותני איכותי ולגבי מקומו של החוקר בסכסוך עצמו. כמובן שדעות והבנות משתנות כל הזמן. אם

אני חשבתי שאני ככה, אז מתברר שלמחרת אני חושבת קצת אחרת וחצי שנה אחרי זה, גם אחרת. זאת אומרת, זה משהו שהוא מאוד דינאמי; הוא לא תמיד קל. לעתים קרובות יש דיונים עם עצמי, מה אני חושבת על עצמי, על העמדה שלי, בכלל.

לכן, יש הקושי ביישום סטנדרטים מקובלים. כלומר, בגלל העוינות שיש בין שני העמים, בגלל הקושי להיפגש, בגלל אי שוויון, בגלל חוסר אמון, בגלל כל הקשיים האובייקטיביים שצינתי. גם בין שני צדדים שמאוד רוצים לעבוד יחד, הרבה פעמים לאן זה מוביל? לרעיונות שונים. כלומר, אני מראינת בצורה אחת – העמית הפלסטינאי שלי מראיין בצורה אחרת. אנחנו לא עובדים באותן שיטות של ניתוחים לפעמים. יש הרבה פעמים קולות שונים בכתיבה. גם אם אנחנו רוצים לכתוב יחד. כשיש צוות מחקר ורוצים לכתוב יחד, אז תמיד יש קולות שונים. אבל פה השוני הוא עוד יותר חזק. וגם יש כאן איזשהו סיכון של הקושי לפרסם, כי הרבה פעמים המחקר לא עומד בסטנדרטים המקובלים. למה? כי אני ראינתי ככה, והעמית שלי ראיין אחרת. כי אני ניתחתי ככה ועמית שלי ניתח אחרת. כלומר, יש פה גם בעיה של השפעה ואיכות של מחקר. צריך בעצם להגיע להחלטה, מה יותר חשוב? האם יותר חשוב הסטנדרטים? או יותר חשובה העבודה המשותפת? זה עומד ככה הרבה פעמים. אני יכולה להגיד שעד עכשיו היה לי יותר חשוב לשמור על השותפות מאשר על הסטנדרטים. זאת שאלה רצינית.

ניתן להשתמש בקושי כמנוף לפיתוח חשיבה מתודולוגית חדשה. כלומר, לנסות לראות איפה הקשיים ולשאול מה אנחנו צריכים לעשות? אנחנו צריכים לפתח שיטות חדשות לעשיית מחקר בין אויבים או בזמן מלחמה. כי הסטנדרטים שלנו כרגע הם סטנדרטים של "זמנים נורמאליים" ואנחנו לא חיים בזמנים נורמאליים. אנחנו לא היחידים בעולם שלא חווים חיים נורמאליים; לכן, אני גם חושבת שהפיתוח הזה הוא לא רק בשבילנו, הוא טוב בשבילנו, אבל גם יש לו גם איזושהי חשיבות במקומות אחרים בעולם ומהווה תמיכה בחוקרים הנמצאים במצבים דומים.

הכללה ומחקר איכותני - על הפרטים הקטנים ומה שמעבר להם; פרימה אלבז-לוביש⁴

התעניינותי בנושא ההכללה הועלתה באופן פרדוקסלי קמעה – נושא זה לא העסיק אותי כלל עד ליום בו הסכמתי לדבר עליו, ומשום כך היווה בפני אתגר מעניין. ראשית כל, נאלצתי לחשוב כיצד הצלחתי שלא לעסוק בו עד כה ושנית, כחלק מהאתגר, היה עלי לזהות את מרכיביו החשובים שנמצאים במרכז ענייני.

השאלה הראשונה הייתה: מדוע בכלל יש לעסוק בשאלת ההכללה? כל כך הרבה כיוונים התפתחו במחקר האיכותני, דברים כה רבים נעשו ואם כן, כיצד יתכן שאנו עדיין במבוכה

4 פרופ' פרימה אלבז-לוביש, אוניברסיטת חיפה.

מחוסר היכולת להכליל במחקר האיכותני? כיצד זה יתכן כי בדיון על איכות ותבחיני איכות, דווקא שאלה זו צריכה להיות אחת מהשאלות החשובות? ארצה לפנות להסברים שעלו, מהם סמי-פרקטיים ומהם סמי-פסיכולוגיים. אכן, כל העוסקים במחקר רוצים לומר דבר מה מעבר לנתונים המידיים שנאספו ולתרום לדבר 'גדול' יותר. קיים צורך בהחלטיות מסוימת ובסוג של ביטחון בדברם הנאמרים. כאשר מחקר מגיע להכללות ישנן פרוצדורות שמטרתן להבטיח כי מה שנאמר הוא אכן סולידי ובטוח. יותר ויותר אנו שומעים את הדרישה ל-evidence-based practice (עיסוק/מחקר מעוגן בראיות) ולכך שהביסוס יהיה, אם לא מספרי, אז לכל הפחות מעוגן בהכללות אשר מבוססות "בדרכים המקובלות".

על כן, ברצוני לבחון מדוע לא ניתנה תשובה לשאלה שבמרכז עניינינו, על אף המחקר האיכותני האינטנסיבי הקיים. ראשית ישנם הסברים אידיאולוגיים מהיבטים שונים, המנמקים מדוע יש לחתור למשהו אחר שאינו בהכרח הכללה. ניתן להבחין, כי במחקר האיכותני קיים שימוש רב במושגים אלטרנטיביים, חלקם בהקשר של עמימות ויכולת העברה, אך הדבר המעניין הוא שלמרות הריבוי, אין קונצנזוס לגבי אופני השימוש בהם. חוסר הקונצנזוס מעיד על מצב לא פתור, או שאינו מובן כהלכה.

בין היתר, נוסחו אפשרויות שונות של ההכללה שאמורות להתאים למחקר איכותני: **הכללה נטורליסטית** (Stake 1978), **הכללה ממקרה למקרה**, **הכללה אנליטית**, ולעיתים רחוקות, בזהירות הראויה, ניתן לדון על הכללה לגבי האוכלוסייה (שקדי 2004). ניתן לראות כי ישנו ניסיון לשחק ולרקוד עם האפשרות של הכללה בתוך מסגרת המגבלות של המחקר האיכותני. גם במחקרים נרטיביים, ישנם סוגים מגוונים של הכללה. דוגמה מעניינת במיוחד מציג מחקר האופים של הסוציולוג הצרפתי, ברטו (Bertaux), שאסף ראיונות של סיפורי חיים של אופים, בצרפת. לאחר ניתוח של כעשרים מקרים, הבחין ברטו כי הסיפורים מתחילים לחזור על עצמם ומכאן שניתן להגיע להכללה. בבואנו לחשוב על ציבור המורים, נראה כי עשרים סיפורי מורים לא יאפשרו לנו להגיע להכללה וכי ישנו קושי רב לנקוב במספר מקרים שאיתו נרגיש בנוח. יחד עם זאת, במחקרי על מורים עולים הנחקרים לא חזרו על עצמם, אך אלמנטים מסוימים, או דפוסים מסוימים מתוכם, אכן היו עקביים. אם כן, זהו סוג צנוע יותר של הכללה ועם זאת, ישנו ניסיון להגיע לאמירה כללית.

מתכונת אחרת – "ביוגרפיה קולקטיבית" – הוצגה על ידי שתי חוקרות אוסטרליות, דיוויז וגאנון, אשר עבדו עם קבוצה משתנה של נשים וחקרו סיפורים אישיים (Davies & Gannon, 2006). בחומרים שנכתבו ישנה אמירה מכלילה, לא על הסיפורים עצמם, אלא על הדפוסים החוזרים שעלו מתוכם. הכללה זו דומה בעיני להכללה אנליטית, והסיפורים בעבודה הזו, הולכים ומתפוגגים. ההסתמכות התיאורטית נשענת על פוקו (Foucault) וכמה תיאורטיקנים נוספים אשר מגויסים לביסוס אמירות כלליות על המקרים.

הדוגמאות שהובאו לעיל הן מעניינות ביותר, אך ההכללה היא לא המרכיב העיקרי שמעניק להן עניין מיוחד, או מבטיח איכות מחקרית. אם כן, עולה השאלה: מה בכל זאת הבעיה? מה בעצם הדבר שבמרכז עניינינו? הדבר מזכיר את התהליך שעוברים אנשים שהופכים להיות צמחוניים. בפניהם עולה הבעיה הראשונה – מה ניתן לשים בצלחת במקום הבשר? ועוד – כיצד

ניתן לסדר צלחת לארוחה 'רצינית', כשאין בה בשר? האנלוגיה אף מתפתחת ואנו יכולים לשאול: האם אנחנו בוחרים להישאר בדפוס בו קיימת צלחת ומתחייב מכך שיהא בה משהו שהוא כמו בשר, בטעם, במראה, או לפחות בכמות החלבונים, או שניתן לחשוב על התארגנות אחרת? תשובתי היא: ניתן ואף צריך למצוא אופנים אחרים להתארגנות.

תפקיד המחקר, במיוחד המחקר החינוכי, הוא לא הגעה לידי ידיעה מוחלטת, אלא דווקא העלאת שאלות, מתן ביקורת ופתיחת אפשרות של ראייה אחרת, נוספת לזו המוכרת (Biesta, 2007). מחקרה של צלרמאיר (2002) מתייחס לנקודה זו, באופן מעורר השראה. המחקר עוסק באותה מורה ותיקה שבניגוד לדפוסים המקובלים איננה שחוקה, או עיפה ועדיין חושבת על התפתחות מקצועית. המקרה מאפשר לנו להביט בידע שיש לנו לגבי שלבי התפתחות פרופסיונאלית ולהבין שהתיאוריה עדין חסרה ובעייתית.

תפקיד אחר של המחקר הוא לאפשר הבנה מעמיקה של אותם אזורים בחברה שבדרך כלל לא זוכים להתייחסותנו. מצד אחד, מדובר בשוליים, באחר, למשל – מחקר על עוני, דוגמת המחקר המרתק של קרומר-נבו (2007). ומצד שני, המחקר יכול לאפשר גם הבנה של אותן פינות מוארות שאנו רגילים לראותן באופן יומיומי ועל כן, לא זוכות לתשומת הלב הראויה. "זה ייקח שנה לספר על השנה הראשונה..." כך דבריה של מורה, עולה חדשה, המספרת בראיון על השנה הראשונה שלה כמורה בישראל. משפט זה נאמר עשרים שנה לאחר מכן, כשהיא כבר מורה וותיקה ומנוסה. השנה הראשונה הייתה כה משמעותית עבורה שאין היא מעוניינת לוותר ולו על פרט אחד. בסופו של דבר, הצליחה המרואיינת לספר זאת במשך פחות משעתיים, אך ניכר בדבריה עד כמה בעלי חשיבות הם הפרטים. עד כה, הוצגו שני כיוונים שאפשרו לי גם להתייחס למקרים המוכרים לי, גם מתוך מחקרים שערכתי. כעת, ארצה להעלות כיוונים ורעיונות נוספים שיאפשרו לי לשאול שאלות אחרות וחדשות.

הפילוסופית חנה ארנדט (Arendt, 1958) מתייחסת לרעיון כי הסיבה לכך שאנחנו עוסקים בחיים, או מספרים את הסיפור או אומרים כן, כך הוא הדבר, היא שאמנם כולנו בני אדם, אך, יחד עם זאת, אף אחד מאיתנו איננו כמו האחרים. לעולם לא יהיה אדם שהינו זהה למישהו שחי בעבר. זוהי אמירה רדיקאלית שמחייבת אותנו ללכת 'עד הסוף' עם הייחודי ולא להתפשר עליו.

כיוון מעניין נוסף הוא הרעיון של "אמרגנטיות" ("emergence"), מושג שניתן לתרגם אותו כ-"הפצעה", או "התהוות". המושג מתייחס לרעיון שהשלם הוא יותר מסך כל חלקיו. ניתן לפגוש סוג זה של חשיבה אצל פולקינגהורן (Polkinghorne, 1988) שהתבסס על הפילוסוף הצרפתי, מרלר-פונטי. הכוונה היא כי אין דבר נתון, אשר נמצא 'שם' שיש לנבור ולחשוף אותו, אלא הדבר עצמו נוצר תוך כדי המחקר והעבודה היצירתית שבאה להפוך את ה"ממצאים" לדבר מה משמעותי. אמנם, המחקר הנרטיבי עושה זאת באופן הייחודי לו, אך מחקרים איכותניים רבים עושים זאת גם בדרכים אחרות. אנו מחפשים את הצורה, את הסיפור שיהפוך את האירועים למשהו משמעותי, דרמטי, משהו ששווה לזכור, משהו שאפשר ללמוד ממנו. הדבר עולה גם בתחומי מחקר פרקטיים יותר. ד"ר שרונה לוי, קולגה מאוניברסיטת חיפה שעוסקת במחקר של טכנולוגיה בחינוך מציינת כי גם בעבודה על שימוש בטכנולוגיה

עם תלמידים צעירים עולה ומופיע המושג אמרגנטיות. כאן, המערכת נתפסת כדבר שהוא מעבר לסך כל חלקיו ונראה כי האינטראקציות בין החלקים (במקרה של לוי מדובר בתלמידים שלומדים יחד בקבוצה) – שהינן בלתי צפויות לעיתים – הן שיוצרות את האיכות של המערכת כולה. אני חושבת על סיפור כמערכת, כמשהו שנוצר לא רק מחלקיו, אלא כמשהו מעבר לזה. כך גם לגבי הקשרים ותהליכים חברתיים: כנראה, כדי להבין אותם לעומק, יש צורך ביותר מאיסוף האינפורמציה, על כל חלקיה.

הכיוון השלישי הנו עבודתו של חוקר בשם אינאיתולה (Inayatulla, 2004), שניסח את הרעיון של causal layered analysis (ניתוח סיבתי מרובד). כפי שכתרת ספרו מציעה, זוהי מתודולוגיה אינטגרטיבית וטרנספורמטיבית. על אף שאינני מתמצאת בתחום עבודתו (מחקר חברתי-פוליטי ולימודי עתיד), ניתן לחשוב על העברת המושג ותרגומו לתחום המחקר האיכותני. גישה זו מבקשת להציע תפיסה תיאורטית רחבה ומקיפה של המחקר החברתי על סוגיו. היא עומדת על ארבעה רבדים של מחקר וניתוח, כאשר כל רובד עומד בפני עצמו, אך קיים קשר ביניהם.

הרובד הראשון הינו ניתוח עובדתי סטטיסטי. הכוונה לאיסוף מידע כמותי, מספרי – למשל, על ידי שאלונים. נראה כי אינאיתולה בז לעבודה ברמה הזו והוא מצוין כי זהו עיסוק של המדיה והפוליטיקאים. אמנם, רובד זה מתואר כרמה שטחית של חקירה שהרבה פעמים נשאת תלושה מהמציאות, אך לדעתי גם לעיסוק זה יש את המקום הראוי לו. במקבילה הנרטיבית, החשיבות שיש לאיסוף הפרטים הקטנים בסדר מסוים, יכול לרמוז על העניין שקיים ברמה זו של התייחסות ל'עובדות' ול'תיאור גדוש'.

הרובד השני הוא ניתוח חברתי מערכתי, שבוחן את הדברים באופן יותר מעמיק: ניתוח אשר מחפש ומזהה גורמים, תהליכים חברתיים, היסטוריים, פוליטיים וכו'. על פי אינאיתולה, עיקר המחקר האקדמי עובד ברובד זה. אינני בטוחה כי רוב המחקר האקדמי האיכותני צריך להיות מסווג כאן, העניין הוא אחר. מחקרי הערכה משווים, אשר מחפשים גורמים לתופעות והעמדתם אלו מול אלו, או מחקרי קורלציה – כל מבחני המיצב הארציים והמבחנים הבין לאומיים למיניהם – אנו מקבלים כאן ניתוח ממוקד שדברים רבים לא כלולים בתוכו. כשאנו רואים תלמידים, לוח, שולחנות, אנו מיד מזהים שמדובר בכיתה. יחד עם זאת, ניתן לראות גם דברים רבים שלא נוכל לומר בדיוק מהם, היכן הם נמצאים, או מה בדיוק קורה בהם.

הרובד השלישי מתייחס לניתוח מבני שבדרך כלל בוחן סוגיות מעמיקות אף יותר, כמו: מבנה תהליכים, אופי השיח ותפיסות תרבותיות שונות. בין היתר, מחקרים ביקורתיים יכללו ברובד זה. כמובן, רוב המחקר האיכותני לדעתי עובד ברמת מחקר וניתוח של רובד זה. כאן, החוקרים מציעים תפיסות מעמיקות והדברים מנוסחים לרוב בשפה של תיאוריה, אשר מהווה לעיתים מחסום לכל מי שאינו מתמצא בתחום. בתערוכה שראיתי לפני כשלוש שנים בקנדה, אומנית שהיא גם סטודנטית להוראת האומנות, יצרה כיתה שבה כל שולחן וכל כסא הם שונים בצורה, בצבע ובאופן השימוש בהם, הדבר מאפשר לנו לראות חלק מהקביעות והדפוסים שקיימים בבית הספר וגם לשאול עליהם שאלות: למה כל הכיסאות בדרך כלל הם אותו הדבר? למה

כולם יושבים באותו גובה? ואולי מישהו כן צריך כרית, או גגה? והספרים שהיו על השולחנות בתערוכה, עוצבו כדי לייצג את האופן שבו ילדים עם לקויות למידה שונות היו רואים את הטקסט – כל טקסט וקונטקסט בעצם שונה.

הרובד הרביעי הוא רובד המיתוס והמטפורה. הכוונה לסיפורי מסגרת תרבותיים שאינם בהכרח מודעים, אשר מונחים מאחורי הדברים החיצוניים ומארגנים את התגובות הרגשיות שלנו. סיפורים אלו מתייחסים לסוגיות המהותיות ביותר בחיינו. לדבריו של אינאיתולה, קשה מאוד להתייחס לרובד זה, כיוון שרוב הכלים האינטלקטואליים שברשותינו לא מאפשרים לנו לזהות את המיתוסים ואת המטפורות המארגנות. אף על פי כן, האמירה המרכזית היא ששינוי חברתי, או חינוכי לא יתרחש במידה ולא תהיה התייחסות לדברים העומדים בבסיסו של רובד זה. אינני חושבת כי סיפורי מסגרת ומטאפורות מארגנות, הם הדברים אליהם מגיע בהכרח המחקר האיכותני, אך המחקר הנרטיבי בפרט ומחקרים איכותניים בכלל, אכן מאפשרים לנו לגעת ברובד הזה ולעשות בו דבר כלשהו.

לסיכום, היה זה משמח אם במקום מבוכה, או התנצלות, ניתן היה להגיע, בדיון על המחקר האיכותני, לדברים אחרים, בראש ובראשונה לדברים יצירתיים. על ההסתכלות באיכויות הייחודיות של המחקר האיכותני רצוי שנתחיל לבנות את האמירות המתודולוגיות שלנו בכלל, ואלה שדנים בתבחיני איכות במחקר בפרט, דווקא מבפנים (כפי שאנו עושים במחקר עצמו), מתוך מה שיש למחקר האיכותני להציע ולא מתוך דברים חיצוניים. יש לנסות ולזהות את התרומות הייחודיות של המחקר האיכותני שבחלקן הזכרו בדיון זה: היכולת לשאול שאלות נוקבות, להעלות ביקורת, לעודד מעורבות ואכפתיות חברתית ומוסרית והעצמה, ולחולל ראיית עולם שונה ואחרת.

דברי דיון, פרופ' עמיה ליבליך⁵

אני שמחה שנעניתי לבקשה להיות מתדיינת של מושב זה, משום שזה היה מפגש מרתק, ואני מודה מקרב לב לשלוש המרצות.

הדברים שאומר כאן מהווים הדגמה של עבודת החוקרת במחקר איכותני, כשהיא נדרשת בראש וראשונה להקשיב ולפתוח את עצמה לחומרים רבים שעולים בשיחה או טקסט, והיא מנסה למצוא בהם חוטים מקשרים, מעין מכנים משותפים, ואז עשוי להתחיל התהליך המעגלי הפורה של חזרה אל הטקסט, אל מה שנאמר, וניסיון לבנות מערכת מושגית יותר עמוקה, וחוזר חלילה. מאחר ולא הספקתי לקרוא את ההרצאות של המושב שלנו לפני שניתנו, הרי אני מדגימה איך עושים במקום התחלה של חשיבה מנתחת שכזו. והנה הדפים שעליהם רשמתי

5 פרופ' עמיה ליבליך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, והמכללה האקדמית ת"א – יפו.

הערות ושאלות לעצמי תוך כדי הקשבה, ואילו היו לי צבעים הייתם רואים את זה גם בצבעים, המסמנים את הנושאים השונים שעלו. כך מתחילה העבודה של חוקרת עם החומרים שלפניה, בינה לבין עצמה, והפעם אני עושה זאת בפרהסיה.

אני רוצה לפתוח שכמו רוב החוקרים האיכותניים, לא באתי "לשדה" חפה מציפיות, ובעצם כבר הכינתי לי על הדף רשימה של שלוש נקודות שאפשר לדבר עליהן, אם חס וחלילה לא יעלו דברים מן המציאות שאליה אני חושפת את עצמי כאן. הרי אין זה העיון הראשון שלי בשאלה של תבחיני איכות למחקרים כשלנו. כך גם רוב החוקרים האיכותניים, מתחילים או ותיקים, שעוד לפני שאנו מגיעים לראיון הראשון, יש לנו כמה רעיונות על מה שעומד להתרחש או להיאמר, רעיונות שמקורם בניסיון קודם או בתיאוריה. במקרה הטוב, רעיונות בוסר אלה נשכחים או נפסלים אחר כך, ולעיתים אינם מדווחים כלל, כאשר במקומם על החוקרת להתפנות למה ששמעה והבינה במציאות המחקרית. בכל זאת הם מקנים לנו ביטחון מסויים כשהם מצויים בכיס החוקרת בצאתה לדרכה המחקרית.

ובכן, אקרא לפניכם את שלושת הרעיונות שהכינתי מראש ולא אשתמש בהם. הראשון היה: על הקשר בין המילה "איכותי" ואיכות מחקר או איכותני ואיכות מחקר. איך ומדוע בעברית יש קשר בין מילים אלה, ואיך הדבר בא לידי ביטוי בשפות אחרות. הנקודה השנייה שלא אשתמש בה, עסקה בהשוואה של מדעי הרוח לעומת מדעי החברה והחינוך. חשבת להתבונן בשאלה האם אנשים שהולכים לכנס בספרות או בהיסטוריה עסוקים גם כן כל הזמן בייסורים העצמיים האלה, האם אנחנו טובים? או שמא לא מספיק טובים? אינני יודעת אם בחינה זו מציקה גם להם, ומדוע היא מציקה לנו? הנקודה השלישית די קרובה למה שגבי אמרה בפתחה, דהיינו שזה אחד המפגשים של העמותה במסגרת הכנס, וכי רצינו להתקדם לקראת כתיבת מסמכים שנפיץ אותם באקדמיה ונעמוד מאחוריהם כעמותה. אולי נוכל לנסח מסמך שיגדיר מהן האיכויות שאנחנו שואפים להגיע אליהן.

לעומת נושאים אלה, שגם בהם אפשר היה לדון דיון פורה, אני אציג את הסוגיות או התימות שהפקתי משלוש הפרזנטציות היפות והמעמיקות ששמענו. יסלחו לי החברות אם אני עושה ארגון מחדש שהוא פרפראזה של דבריכן.

המימד הראשון שעלה עבורי במיוחד מדבריה של מיכל, וקיבל יותר ויותר משמעות בהרצאות הבאות, הוא בנושא הסובייקטיביות. אני טוענת כי הגיע הזמן שנדבר על סובייקטיביות בתור מעלה ולא בתור חיסרון שיש לתרץ ולהתנצל עליו. סובייקטיביות היא הסמל המסחרי שלנו. נראה לי כי מה ששמענו היה אנטומיה של סובייקטיביות, היבטים שונים שעסקו במטרה שבא איתה החוקר, כאשר המטרה היא שינוי בשדה המחקר עצמו, ומה קורה במהלכים הבאים של המחקר. החוקר או החוקרת הם חלק מהשדה, וזהו יתרון ולא חיסרון. דברים אלה הייתי כוללת תחת התימה של סובייקטיביות. שנים ארוכות אנו מתבוננים בעצמנו, מתווכחים ומתנצלים – אנחנו סובייקטיביים אבל... לדעתי הגיע הזמן שנהפוך את הגלגל, נשנה את הכלל היסודי ונתחיל לדבר על סובייקטיביות בתור הדגל של המחנה או הסיסמה שאנחנו הולכים איתה.

המימד השני שבא בעיקר מהעבודה של ג'וליה, הוא בדגש כי מחקר איכותני הוא תלוי בהקשר, הוא מתרחש במציאות מסוימת, בזמן ההיסטורי, בחברה שבה אנו עובדים. הוא תמיד

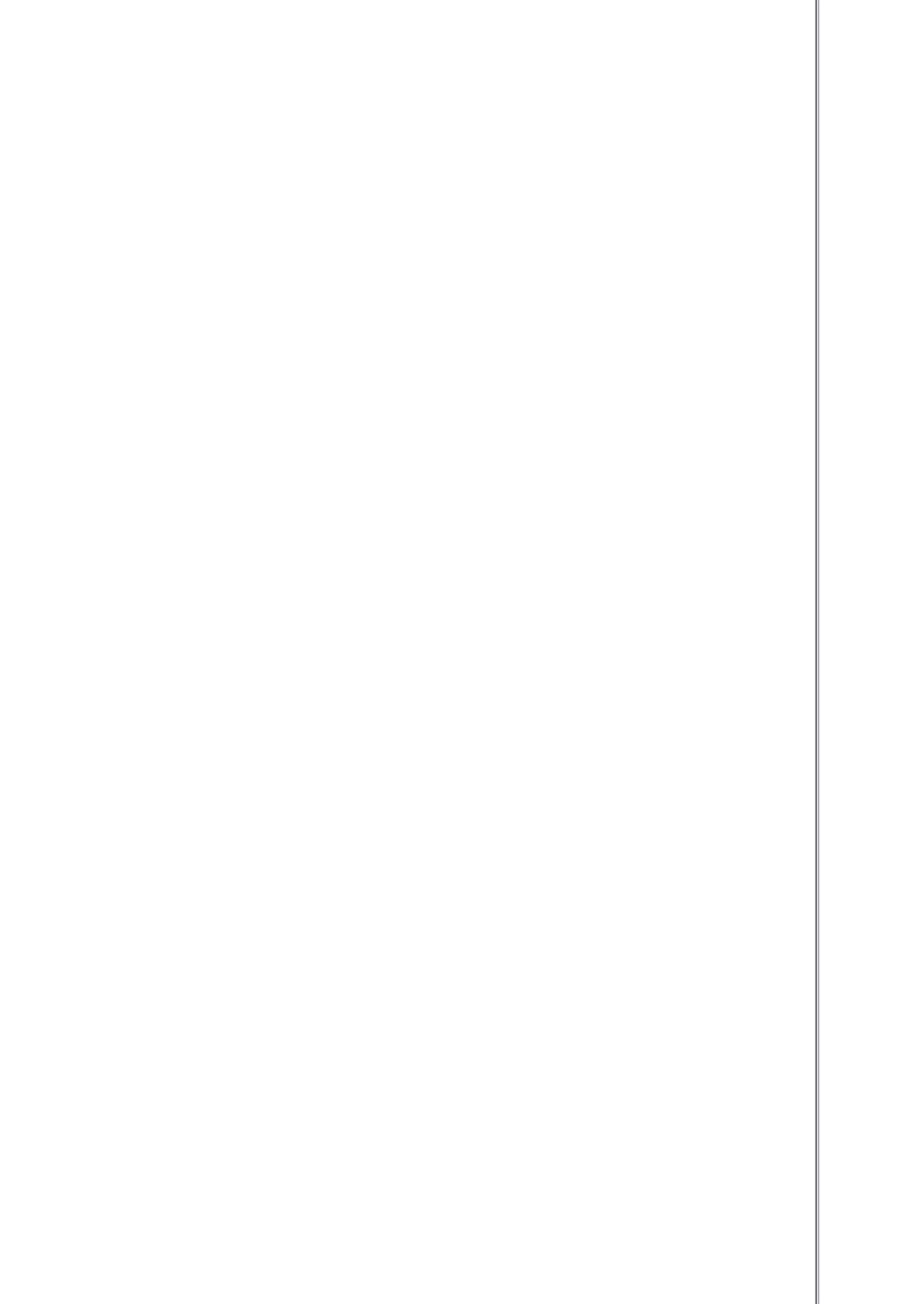
מחובר בטבורו למציאות הכלכלית, החברתית או הפוליטית. אי אפשר לעסוק במחקר נרטיבי כאילו התופעה נמצאת בחלל ריק, וממצאינו יתאימו לחברה אחרת, בזמן אחר. אולי זה מנוגד להכללה, אבל ככה זה ושוב, אין מה להתנצל! גם מיכל הייתה מאוד קשורה למציאות בדבריה. פרויקט על מכללה מסוימת שמלמדת איך להכשיר מורים תלוי בתקציב שעליו הדבר הזה בנוי, ומושפע מהחלטות בנוגע לכך. זהו חלק מההקשר המציאותי, וביטוי שלמדתי מהשבויים "שלי" לתאר זאת, הוא ש"במגרש הזה חיינו מתנהלים". מתוך עבודה איכותנית לומדים לא רק על התופעה הנחקרת, אלא גם על המציאות, על ההקשר, על התקופה. זוהי למידה צבעונית ועמוקה, וכל המרבה בכך הרי זה משובח. כך אני מאפיינת מחקר טוב – שאינני מרגישה כי שמעתי סיכום המרחף לו בחלל, אלא למדתי משהו על העולם בו משוקעת התופעה. כאן אני רוצה להעיר כי באותו אופן שמעבודתה של ג'וליה אפשר ללמוד משהו על האקלים הפוליטי של החברה הישראלית, אולי מרוב העבודות שלנו אפשר ללמוד על העובדה שאנו בעיצומו של מאבק פרדיגמטי בין המחקר הכמותי והנחותי, לבין התפיסות שאנו מאמינים בהן. גם זה חלק מההקשרים בהם אנו פועלים ויש לתת עליו את הדעת.

ומזה אני מגיעה למימד השלישי, ומאוד שמחתי על הציטטות של חנה ארנדט בעניין זה, והוא שמחקר איכותני צריך להביא סיפור טוב. רעיון זה עבר כחוט השני בשלוש ההרצאות. אמנם אתם יכולים להגיד לי, טוב ויפה, אבל כל המטרה שלנו הייתה שנגדיר מהו סיפור טוב! אם כן, חבריי וחברותיי, זה דורות ואלפי שנים של היסטוריה שבה עוסקת התרבות המערבית בספרות ובסיפורים – ועדיין יש אלפי הגדרות ואלפי צורות שהוצעו לבחון מה סיפור טוב. אם כן, אולי גם אנחנו צריכים להיות יותר צנועים ולתת לעצמנו רשות להשאיר בחינה זו קצת בערפל. כשחלק מהדוברות ובעיקר פרימה, בסוף דבריה, השוותה אמירות שהן מופשטות מאוד, כמו הדוגמה של הספר על הביוגרפיה הקולקטיבית שגם אני ניסיתי לקרוא ונשברתי אחרי עשרים עמוד, לעומת סיפורים ממש מהחיים. כשאני נכנסת לסיפור אני מתקרבת לעניין ויכולה לצלוח איתו עולמות, יבשות ותקופות, בעוד שהאמירות המופשטות מהר מאוד מרחיקות ומדכאות את העניין של הקורא או המאזין. לכן אני חושבת שקנה מידה מרכזי למחקר האיכותני – שיהיה לו סיפור טוב. סיפור טוב כולל התייחסות גם למהלך המחקר וגם לשדה שחקרנו. לפעמים, כמו שראינו, תמונה אחת מדברת יותר מאלף מילים. החוקר חייב למצוא את הביטוי המתאים. אולי המילים שלנו הן באמת קצת דלות, משומשות, או שחוקות. ולכן כל הדגש על "פרפורמנס", על צורות יצירתיות להעשיר ולהעמיק באמצעותן את הסיפורים, כך שיעברו את המרחק בין השדה, אל החוקר, ואל הקהל שלו, ולעיתים בחזרה אל השדה. מעבר לשלושה הדגשים הללו, מצאתי בשלוש ההצגות את הרב קוליות שאנו רוצים לטפח, דהיינו, ההנחה שיש פרספקטיבות שונות לכל תופעה שאנחנו חוקרים. לכן כשאני מקבלת מאמר לשיפוט וצריכה להחליט אם לקבל אותו או לדחות אותו, אחד מקני המידה שאפשר ליישם אותו, הוא האם התופעה מוצגת מפרספקטיבות שונות, אם שומעים קולות שונים. האם שומעים גם את החריג וגם את היוצא מן הכלל, ולא מקבלים רק תמונה מסודרת, מופשטת ומכלילה. בעצם ההבנה המעמיקה של פינות נידחות אנחנו מגיעים להבנה של המרכז. אלה הקולות השונים שאנחנו צריכים לנסות ולגלות אותם.

ואחרון חביב, בגלל שאני כבר הרבה שנים עוסקת בתרפיית הגשטאלט, אז אני מכירה את המילה תבנית ממקומות הרבה הרבה יותר רחוקים. ברוח זו רצוני לטעון כי השלם שונה מסכום חלקיו. במחקר איכותני, יש משהו שלם שמתמצה בכך שאנו מנסים לתאר תופעה בצורה אבוקטיבית (evocative), מרגשת, שנותנת חוויה של עומק ועם זאת מתארת בדיוק מה היה שם, מה ראיתי, מה שמעתי, מה עשיתי. זה כולל את התהליכים שאנחנו עצמנו עוברים במחקר שלנו. בסך הכל זה משהו שקשה לתיאור או להמחשה – אבל כשנתקלים בזה יודעים, כשאת קוראת דבר כזה, את מרגישה שכאן קיבלת תמונה שלמה השונה מחלקיה, וזה גם כן אחד הקריטריונים לאיכותו של המחקר.

שער שני

אתיקה

שיקולים אתיים במחקר נרטיבי - סוגיות, מחשבות והרהורים

עמיה ליבליך¹ והדס ויסמן²

מטרת הסכום שלהלן הוא להעלות סוגיות ומחשבות על אתיקה במחקר איכותני כדי לעורר מודעות והמשך שיח בקהילת החוקרים הנרטיבים בארץ. חשוב להדגיש שאין הכוונה לעמדות פסקניות לגבי הנושאים השונים והנקודות שנבחרו כמובן אינן מקיפות את כל הסוגיות, אלא מבחר סוגיות שעלו מניסיונם של החוקרים ומהספרות בנושא. באופן כללי מקובל להדגיש מספר עקרונות מרכזיים בקודים אתיים: מתן הסכמה חופשית של המשתתפים; שמירה על הסודיות של החומר; הגנה על המשתתפים מנזק כל שהוא שיכול להיגרם מהשתתפותם במחקר. אך היישום של עקרונות אלה אינו חד וברור מאליו. גם התשובות אינן חד משמעיות כך שכפי שג'וסלסון הציעה לא ניתן לתת ספר בישול cookbook, אלא במקום זאת ניתן להגדיר מהי עמדה אתית ethical attitude toward narrative research. אם נהיה בעמדה של הערכת-יתר, יש סכנה שהדבר ישתק אותנו. האתגר הוא למצוא את האיזון בין השניים. להלן סכום של מספר סוגיות ברוח הניסיון לתרום לפיתוח ושמירה על עמדה אתית.

1. יחסי חוקר-נחקר

מחקר נרטיבי מנסה לאסוף ולשקף סיפורים של אנשים חיים, את ניסיון החיים שלהם. בתור שכזה, הוא אינו מנסה לעשות אובייקטיביזציה של חיי האחר, הוא אינו מנסה להכליל מעבר לקבוצות, והוא במהותו עניין קישרי relational endeavor. לכן כל שלב ואספקט בעבודה, צריך להיבחן כאתיקה של קשר בינאישי (Josselson, 2007). בראש וראשונה יש לנו מחוייבות להגן על הפרטיות והכבוד של אלה שאת חייהם אנו חוקרים במטרה לתרום לידע בתחום האקדמי שלנו.

1 פרופ' עמיה ליבליך, האוניברסיטה העברית, ירושלים, והמכללה האקדמית ת"א - יפו.

2 פרופ' הדס ויסמן, אוניברסיטת חיפה.

2. שאלות המחקר

בבחירת שאלות המחקר, כמו בכל מחקר, חשוב שהעיקרון של הגנה על המשתתפים מנזק כל שהוא שיכול להיגרם מהשתתפותם (No Harm) יהיה נר לרגלי החוקר. במחקר איכותני לעיתים במבט ראשון לא נראה שעצם קיום הראיון יכול להזיק לנחקר מכיוון שאין מדובר בהפעלת מניפולציה ואין כל סכנה של נזק פיזי. ישנן שאלות מחקר שהינן רגישות במיוחד ושצריך לשקול מה המשמעות עבור המרואיין לשתף בעולמו האישי. מה גם שהמרואיין והמרואיין לא יכולים לחזות מראש מה יעלה. מכאן שחשוב שהחוקר יעשה תרגיל מחשבתי של תרחישים שונים הקשורים לתהליך הראיון עצמו, לאופן שבו המרואיין ירגיש אחרי הראיון והמשמעות של הפרסום. התייעצות עם חוקרים אחרים העוסקים בנושאים קרובים תוכל לתרום לחשיבה מראש על היבטים נוספים שאולי החוקר לא לקח אותם בחשבון מראש.

3. המקצועיות וההכשרה של המרואיין

ישנם נושאים רגישים שדורשים רקע במקצועות הטיפוליים, בשללות אישית וניסיון בראיון. סטודנטים לעיתים סקרנים לגבי שאלות ואוכלוסיות מסוימות (לדוגמא: נפגעי נפש, הפרעות אכילה, נפגעי טראומה, נשים וילדים מוכים), שאין להם את הרקע הנדרש כדי להתמודד איתם בראיון אפילו חצי־מובנה. זאת אחריות המנחה והחוקר להחליט האם הראיון לא יזיק למרואיין וכן לא יזיק למרואיין. חשוב להכין מראש מערכת הנחיה ותמיכה, ובמקרים מסויימים יש מקום להחליט שהמרואיין הפוטנציאלי למרות המוטיבציה הגבוהה שלו לא יכול לראיין בנושאים הללו ואת האוכלוסייה המסוימת.

4. ההתנהלות: חוזה והסכמה מדעת

חוזה גלוי וחוזה סמוי

ביצירת הקשר עם המשתתף יש **חוזה גלוי**: "אני מהאוניברסיטה... אני עושה מחקר על... את חופשייה להשתתף או לא... הראיון יוקלט... את יכולה להפסיק את השתתפותך בכל רגע... הזמן שאני מבקשת ממך להקדיש הוא כ... בפגישה אחת או יותר... אני מתחייבת להסתיר את זהותך".

אבל יש **חוזה סמוי** – שעוסק למעשה באימון ההדדי: שהחוקר לא יהיה שיפוטי, שיהיה אמפתי, שיוכל להכיל כל נושא שיעלה, שיגלה כבוד וחמלה כלפי המשתתף. יש גם כל מיני פנטסיות הדדיות של שני אנשים שנפגשים כאן זה על זה.

ומצד שני – שהמשתתף יספר את האמת ודברים באמת משמעותיים לו.

אלה הם אספקטים של תהליך היווצרות היחסים בהקשר של המחקר הנרטיבי ולא יכולים להצהיר עליו מראש.

בשלב זה כמה בעיות משלו, שרובן גלומות ב"טופס ההסכמה":

כאשר אנחנו נותנים לחתום על **טופס ההסכמה מדעת**, בעצם **אין לנו ידיעה ברורה** מראש על מה אנחנו מחתימים, איך תתפתח השיחה הזו! ראה סעיף 5 להלן.

הסכמה מדעת

- הסכמה מדעת בכל מחקר צריכה לכלול את הנקודות הבאות:
- א. מטרת המחקר: טופס ההסכמה מדעת יכלול הצהרה על מטרת המחקר (באופן רחב או ספציפי יותר). דוגמאות: אנו עורכים מחקר על סיפורי חיים של קשישים בקיבוץ. מטרת המחקר ללמוד על עולמם של חוזרים בתשובה בבגרות הצעירה.
 - ב. פירוט ההליכים: פרטים על פגישת המחקר: איפה תתקיים? מה הפגישה כוללת? כמה זמן דרוש?
 - ג. הפסקת השתתפות: הצהרה שהמשתתף יהיה חופשי לסגת ולפרוש מההשתתפות בכל זמן, וללא שיגרם לו נזק (לדוגמא: המשך קבלת טיפול אינו תלוי בהשתתפות במחקר).
 - ד. הסכמה להקלטה: במקרה של ראיונות מוקלטים (שמע או וידאו) הסכמה בכתב להקלטת הראיונות.
 - ה. חיסיון המידע הנאסף: איזה צעדים ינקטו כדי להבטיח סודיות ושמירה על אנונימיות.
 - ו. מידע על סיכויים וסיכונים: "למחקר הקשרים חברתיים ותרבותיים ואחרים, כמו... המחקר טומן בחובו תרומות ותועלות כמו...יתכן ובמהלכו יתעוררו אי־נוחיות הקשורות למשל בביטול זמן, או בהתעוררותם של תהליכים שלא היו צפויים" (רייכר־עיתר, 2008).
 - ז. הזדמנות לשאול שאלות: מי מבצע את המחקר. למי ולאיפה ניתן לפנות במקרה שעולות שאלות או מחשבות בנושא.
 - רייכר־עיתר (2008) מציעה להוסיף: "האם יש עוד דבר־מה שהיית רוצה להוסיף שעולה בדעתך כדבר עליו אתה מבקש שנסכים מראש?".
 - מוסדות לרב דורשים שדף ההסכמה מדעת יכלול את "הלוגו" של המוסד, מספרי טלפון, דואר אלקטרוני.
 - ח. הצהרה חתומה של המשתתף שהוא קרא את הטופס, קבל הסבר ונותן את הסכמתו להשתתף במחקר.
- הערה:** החוקים לגבי מי מהווה הסמכות לתת הסכמה מדעת מתייחסים להיות הנחקר אוטונומי וחופשי לקבל החלטה להשתתף במחקר. במקרה של ילדים גם ההורים צריכים לתת הסכמה מדעת להשתתפות של ילדם (מתחת לגיל 18). למידע נוסף על אוכלוסיות מיוחדות כגון: מוגבלים, או חולים בעלי יכולת שיפוט מוגבלת, ראה שפיר ולנדאו, 2007.
- ראה בנספח דוגמא לטופס ההסכמה מדעת למחקר המבוסס על ראיונות אישיים.
- רייכר־עיתר (2008) הציעה את הסעיפים הבאים לטופס הסכמה מדעת במחקר איכותני.
- * שם המחקר, פרטי החוקרת, המשתתף.
 - * רחישת הכבוד – "ידיעתך והסכמתך להשתתפות במחקר על־סמך מידע שאתן לך, ומתוך הבנת הדברים יהיו ביטוי לרחישת הכבוד ההדדית בינינו לפיה כל אחד מאיתנו יפעל להימנעות מנזק ולעשיית הטוב".
 - * הצגת החוקרת
 - * הצגת המחקר
 - * הצגת מערך המחקר

- * תנאי סודיות, חשיפה ופרסום
- * הסכמה רציונאלית גם על הלא ידוע מראש – החלטה רציונאלית היא החלטה בה המחליט בהתבוננו על רצף פעולותיו שהונעו מהחלטה אינו חש חרטה או מבוכה, לא על החלטתו ולא על פעולותיו. זאת כי הוא מודע לכך שבקבלו את ההחלטה הוא נחשף למידע שהיה נגיש לו ואף לאי-הוודאות. בתנאים אלו זה היה השיקול הנכון עבורו, ולפיכך הוא שלם עמו (גלבוע ושמיידר, 2001).
- * תאריך, חתימות המסכימים.

5. גבולות הקשר

בהמשך לכלל הבסיסי בהסכמה מדעת של החופש להפסיק את ההשתתפות, **חשוב להדגיש שאם נחקר מבקש להפסיק את הקשר, לסגת מההסכמה – זוהי זכותו האבסולוטית!** למרות שכחוקרים הדבר מקשה עלינו, במיוחד אם כבר השקענו רבות בחלק מהתהליך (לדוגמא, כבר קיימנו ראיון עם אותו משתתף וכעת הוא אינו מסכים להמשיך בתהליך או שנשתמש בחומרים).

נראה שזה נדיר שאנשים מבקשים להפסיק את השיחה. אבל קורה שלא רוצים בכלל להשתתף (לדוגמא: באיסוף חומר ביוגרפי על אדם שנפטר, סרב אחד מילדיו להתראיין אודותיו). או קרה שלא רצו שהחומר שלהם יפורסם (נושא בפני עצמו).

יש חוקרים המציעים לתת **עוד טופס של הסכמה לאחר גמר הראיון** – ובו לדבר על מה ייעשה בחומר, לפחות עכשיו ידוע מהו החומר הזה. כמו כן מתן **הסכמה לפרסם**. ראה דוגמא לטופס הסכמה **לאחר הראיון** בנספח.

השיקולים לגבי תהליך נוסף של מתן הסכמה לאחר גמר הראיון רלוונטיים במיוחד כאשר המחקר הוא מחקר על מספר מצומצם של מרואיינים וכאשר מדובר בספור חיים שלם שלעיתים מתפרס על מספר פגישות.

6. האתיקה של ניהול הראיון

ראיון אתי הוא מכבד, מאמין, מכוון לנושאים משמעותיים ואוטנטיים אך אינו חודרני במתכוון, אינו מעמת את המרואיין עם אמיתות. לכן, אנחנו לא שואלים (הרבה), לא חוקרים, אלא מבקשים לדעת.

"אני בא ללמוד ממך על...". המראיין מקבל את גירסת המרואיין ומניח "בסוגריים" ספקות, ידיעות סותרות, או עמדות אישיות באשר לנושא, אופנות אותה מכנים האנתרופולוגים Temporary suspension of disbelief.

אין מקום לפרש למספר את סיפורו. ברור שחשוב לשמור על עמדה לא-שיפוטי. לדוגמא אין מקום לשאלות שמסתתר בהן שיפוט של המצב. (לדוגמא: איך יכולת להישאר עם בעל מכה כל כך הרבה שנים?) כמובן שאין מקום למראיין להשתפך בענייניו...

ההנחה הבסיסית היא שאנשים יספרו למראיין רק מה שהם רוצים לספר, וישמרו על גבולותיהם.

אם מישוהו בוכה או מרגיש צער ומצוקה, נישאר שם איתו. בסך הכל **ביטוי רגשי עמוק הוא סימן לכך שיש כאן נגיעה בחומרים חשובים, שיש אימון בין המרואיין למראיין, וזה סימן טוב.** (אם כי סטודנט לפעמים נבהל...) דווקא בראיון שכזה יש לקוות שגם המרואיין מקבל **תובנה** חשובה או לפחות מקום **לאוורר רגשות** המעיקים עליו. אבל זה אתגר למראיין לשמור על איזון: להכיל את זה, להתקדם הלאה, וגם לשמור על מרחק מתאים שבו המוקד הוא במספר, אם כי רצוי לעיתים להביע השתתפות בסיפור המסופר. חוקר נרטיבי אינו המטפל! ואינו כבול גם באתיקה של טיפול. יתכנו נסיבות שבהם מתאים לספר פרט אישי הקשור למחקר (במיוחד בתשובה לשאלה ישירה של המרואיין, או כאשר יש למראיין סיבה לשתף בפרט הקשור לקירבה שלו לנושא הנחקר, בהקשר של קשר חוקר-מרואיין מכבד ותוך שמירת גבולות).

רישום ביומן שדה

ליבליך ממליצה על רישום ביומן שדה של התרשמיות ותגובות במפגש הראיון שעוזר אחר כך לפירוש ולסיכום. זהו חלק מה**רפלקסיביות** והיא חובתו של חוקר נרטיבי טוב. חשוב לזכור שגם ביומן השדה יש להקפיד להסוות את השמות או פרטים מזהים אחרים. יומן השדה הוא פרטי, ואינו מוצג למדריכי המחקר ובודאי לא למרואיינים.

7. פרידה וסיום הקשר חוקר-נחקר

זוהי **אמנות לסיים את הראיון בסיכום שיש בו משהו חיובי**, תקווה, אמונה – כמובן מעבר לתודה על העזרה במחקר! תמיד **לשאול בסוף – איך זה היה לך לשוחח אתי** כפי ששוחחנו? מתן הזדמנות למרואיין לשאול שאלות שלו את המראיין – אם כי המראיין צריך להישאר בתפקיד החוקר.

לדבר על גגישה נוספת לצורך בירורים נוספים, או מתן הקלטת או השיקלוט, או אישור על הכתיבה וכו'.

אם המצב הרגשי חמור, עלינו לחשוב על **הפנייה** מתאימה, לפחות על טלפון למעקב. בסיום הראיון תמיד חשוב להשאיר כתובת אליה המרואיין יכול לפנות גם בעתיד.

8. עקרונות אתיים בכתיבה – אנונימיות ומתן כבוד

האתיקה של פירוש

רוב המחקר האיכותני בא בלי השערות אלא בגישה של grounded theory. **פירוש אתי**, כמו פירוש טוב, מראה שאכן אלה הנושאים העולים מהחומר, כלומר **שיהיה אכן מצוי בחומר**, ולא פרי נקודת המבט האישית של החוקר... או מתיאוריה קודמת. חשוב להדגים בציטוטים מאיפה צמח הפירוש הזה, ולהראות גם מקרים יוצאי דופן בהם איננו תופס. טוב להשוות פירושים עם עוד חוקרים.

ניתן לטעון שפירוש שמשאיר כמה אלטרנטיבות פתוחות הוא יותר אתי כלפי המשתתפים.

האם יש לתת למרואיינים להביע דעה על הפירוש? רוב החוקרים מתנגדים לכך. באופן כללי, בחלק ניכר מהעבודה הפרשנית מסתתרים גם שיקולים אתיים, אך נושא זה **דורש דיון נפרד**.

9. האתיקה של פרסום חומר נרטיבי

השאלה **למה קוראים פרסום?** עבודה סמינריונית, לעומת עבודת גמר או דוקטוראט, מאמר מדעי, ספר פופולרי, הצגה...

בכל מקרה, **המילה הכתובה** היא דבר בעל עוצמה ואורך חיים יותר מהמילה המדוברת או המוקלטת, וזה דורש את הכבוד המיוחד. עמיה מציינת שהיא כותבת מתוך מודעות שהנחקרים שלה יקראו מה שנכתב, וכמובן זה משפיע על הכתיבה. כאן עולה הגבול הדק בין כתיבה על מנת להשביע את רצונם של המרואיינים, לבין תיאור התמונה כפי שהתקבלה מהחומר והצגת הדברים במסגרת האקדמית-תיאורטית המתאימה. הכתיבה עם המחשבה שהקוראים יקראו שומרת על כתיבה שיש בה מתן כבוד והימנעות משיפוטיות רבה מידי שיכולה לפגוע.

בכתיבה ששומרת על האנונימיות ברור שמעבר להסוואת השמות, חשוב להשמיט או לשנות מקומות וכל הפרטים שעלולים להוביל לזיהוי המרואיין. לא רק שמות המשתתפים, אלא שמות אחרים המוזכרים בראיון.

חשוב לשמור במקום בטוח את הקוד לפיו שונו הדברים. יש אפשרות לתת לאנשים לבחור לעצמם שם בדוי.

יש אספקטים שאותם לא ניתן **להסוות כשלדוגמא, המקום עצמו או מקום העבודה**, הוא מרכיב מרכזי של ההקשר, שאי אפשר להסוותו. (למשל, קיבוץ **גילגל** במקום שהוא נמצא או **כפר עציון**, או מושב **נבטים** כיישוב של עולי קוצ'ין). לרב ניתן להתייחס למרכז מסויים כמו מרכז לנפגעות אונס, אך לא לציין את מיקומו בארץ. במקרים חריגים (כגון ליבליך: ילדי כפר עציון, כתר 2007), כאשר נחקרים **מבקשים** להופיע בשמותיהם, יש לשקול זאת בהתאם לנסיבות.

בפרסום סיפור חיים מלא, כזה בו הנחקר יכול להכיר את עצמו, עמיה מאמינה **שיש לקבל אישור שוב על הנוסח שעומד התפרסם**. לדברי עמיה: "לכל אחד קשה ומוזר לראות את עצמו בכתב! אבל צריך לדעת שגם כאן זה לא תהליך נקי, כי הסמכות שלי כזו שאולי מסכימים גם לדברים שאינם נעימים כל כך. הרצון להשביע רצון פועל לטובת החוקר. מצד שני, משתתפים רואים בכך כבוד ויוקרה כשאני כותבת עליהם. הם גאים ומראים למשפחותיהם... שמזדעזעות לפעמים".

האם מותר לנחקר **להגיד עכשיו שהוא מסרב להשתתף?** במידה והמשתתף מביע התנגדות בשלב זה עמיה ואחרים מאמינים שזוהי זכותו, ושיש לכבדה. אבל נעמה צבר מייצגת גישה אחרת, הגורסת כי בשלב מתקדם של העבודה החומר הוא למעשה של החוקר (צבר, 2008). האם צריך לקבל רשות על הציטוטים בלבד? או על הפירושים גם כן? על כך נחלקות הדעות. ג'וסלסון אומרת לנחקרים שלה שמה שתכתוב ואיך תפרש זה תלוי בכל הקבוצה, ולכן כל מה שתיתן לאישור זה הציטוט מהראיון הבודד של המשתתפת.

ברור שגם **לא לפרסם הוא החלטה שיש לה משמעות אתית**, לפעמים זו פגיעה במרואיין שתרום את זמנו ובסוף אין לזה תוצר... יש להסביר את העניין.
מי בעצם המחבר? האם ניתן לשתף את המשתתפים בפרסום? בהכנסות? איך זה קשור לאנונימיות? ברור שלא לכולם יש אותה מוטיבציה לפרסם בעולם האקדמי.
 הפתרון של בעיית הפרסום על ידי **פיקטיזציה של הסיפורים, או ערבוב שלהם לקומפוזיט חדש**, למשל החלפת המין בסיפור - האם זה בכלל אפשרי...

האתיקה של מעמדם של גיבורי המשנה

זיהוי פנימי - של בני משפחה, או חברים אחרים לקהילה. מה הם אומרים זה על זה?
 רותאלן ג'וסלסון אומרת לנחקרים שלה להיזהר בוידוי בפני בני משפחה וידידים שהשתתפו במחקר כזה וכזה... ואז היא סומכת על האנונימיות של ארצות הברית הגדולה, וכמויות הספרים והמאמרים שמתפרסמים כל הזמן - שלא ייתקלו בסיפור. בארץ הרשתות הבינאישיות יותר צפופות, ומידע נוטה לעבור בנקל.
 זוהי סוגיה ללא פיתרון. את מי אנחנו שואלים כאן רשות?
 כאשר הפרסום יוצא, מתחיל התהליך המשפחתי, הקבוצתי או הקהילתי שנובע מהמפגש בין הסיפורים.
 כאן אולי החוקר נהפך למטפל... אחריותו להכיל את הבעיה שנוצרה.

הגנה על החוקר?

אמנם תמיד אנו חושבים בראש וראשונה על המשתתפים. אולם - מה בנוגע לנזק לחוקר? במיוחד כשהוא תלמיד ואנחנו כמורים באוניברסיטה או במכללה אחראים עליו... וחובתנו האתית לא להעמיד אותו במצבים קשים.
 מכל הסיבות האלה, אין להתיר בקלות עבודות על נושאים מאוד טראומטיים (מרגלית טל, 2008), או בהתנקשות עם החוק.
 רק אם יש מראיין בשל ובוגר דיו ואנו יכולים לספק לו הנחייה בנושאים רגישים.
 בהקשר הספציפי של מחקר נרטיבי העוסק בנושאים רגישים טראומטיים, טל-מרגלית (2008) מדגישה שהחוקר/המראיין לוקח על עצמו אחריות גדולה המצריכה מודעות, רגישות ומיומנות. מכאן שיש חשיבות להכנת נכונה של המראיינים, והכנת מענה טיפולי לשעת הצורך.
 בנוסף היא מעלה את השאלה "האם מראיינים איכותניים צריכים להיות גם אנשי טיפול? או להיות מצוידים בכלים טיפוליים?" בתשובה היא מציעה כי "מראיינים איכותניים צריכים להיות - אנושיים, מודעים ורפלקסיביים לעצמם ולזולתם ולאמץ כלים המתאימים להם, ומותאמים לאוכלוסייה שהם חוקרים". לטענתה, מראיינים במחקרים עם **אוכלוסיות רגישות** כנפגעי טראומה צריכים להיות אנשי טיפול.

עיקרה של האתיקה היא לא להזיק. אבל רצוי גם להועיל.

מה החוקר הנרטיבי נותן בתמורה?

ההקשבה, תשומת הלב, הכבוד.

איזושהי לגיטימציה לסיפור החיים של המרואיין.

ההזדמנות לתובנות ללא פרושים מבחוץ.

החומר הכתוב, המצולם או המוקלט.

לפעמים תגמול כגון מתנה, ספר, או אפילו כסף על הזמן שהושקע.

הספר המודפס.

פלד וליכטנטריט (Peled & Leichtentritt, 2002) מתייחסות למחקר איכותני אתי ככזה המהווה הזדמנות לתרום להעצמה האישית והחברתית של המשתתפים במיוחד עם אוכלוסיות חלשות ופגיעות. בהקשר זה הן גם מתייחסות למחוייבות האתית של חוקרים שהמשתתפים יתרמו באיזהו אופן מהשתתפות במחקר איכותני.

הצעות לקריאה:

דושניק, ל., צבר – בן־הושע, נ. (2001). אתיקה של המחקר האיכותני, במסורות וזרמים במחקר האיכותני, עורכת צבר – בן־הושע, נ., הוצאת דביר, לוד.

וייל, ג. (2003). החוזה המקצועי, בשפיר, ג., אכמון, י., וייל, ג., סוגיות אתיות במקצועות הטיפול והייעוץ הנפשי, הוצאת מאגנס האוניברסיטה העברית, ירושלים.

טל־מרגלית, מ. (2008). ההשלכות האתיות והאישיות במחקר עם אוכלוסיות רגישות: מניעת פגיעה במשתתפים ובחוקרים. הרצאה בכנס הישראלי השלישי לשיטות מחקר איכותניות, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

ליבליך, ע. (2007). שיקולים אתיים במחקר על סיפורי חיים. קולוקביום למכללה האקדמית תל־אביב – יפו.

צבר – בן־הושע, נ. (2008). הסכמה מדעת, מדעתו של מי? הרצאה בכנס הישראלי השלישי לשיטות מחקר איכותניות, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

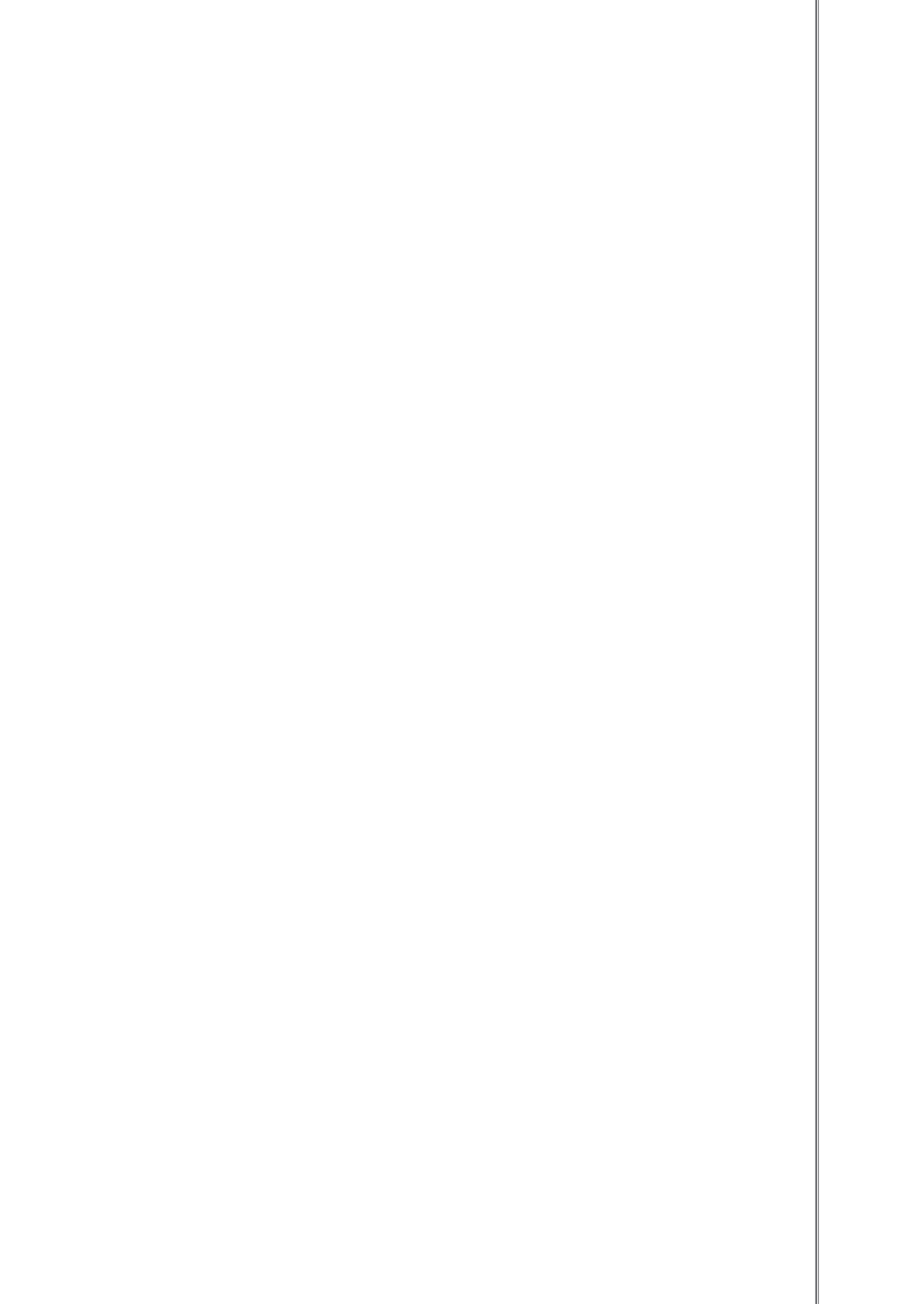
רייכר־עטיר, ר. (2008). הסכמה מדעת במחקר איכותני: התוויות לבניית טופס. הרצאה בכנס הישראלי השלישי לשיטות מחקר איכותניות, אוניברסיטת בן־גוריון בנגב.

שפיר, ג'. לנדאו, ר'. (עורכים) (2007). אתיקה במחקר. ירושלים: מאגנס.

Bar-On, D. (1996). Ethical issues in biographical interviews and analysis. In R. Josselson (Ed.), *Ethics and process in the narrative study of lives* (pp. 9-21). Thousand Oaks, CA: Sage.

Corbin, J., & Morse, J.M. (2003). The unstructured interactive interview: Issues of reciprocity and risks when dealing with sensitive topics. *Qualitative Inquiry*, 9(3), 335-354.

- Gilboa, I., Schmeider, D. (2001). *A Theory of Case-Based Decisions*. Cambridge University Press.
- Josselson, R. (1996). On writing other people's lives. In R. Josselson (Ed.), *Ethics and process in the narrative study of lives* (pp. 60-71). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Josselson, R. (2007). The ethical attitude in narrative research: Principles and practicalities. In J. Clandinin (Ed.) *Handbook of narrative inquiry* (p. 537-566). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lieblich, A. (1996). Some unforeseen outcomes of conducting research with people of one's own culture. In R. Josselson (Ed.), *Ethics and process in the narrative study of lives* (pp. 172-186). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Lieblich, A. (2006). Vicissitudes: A study, a book, a play: lessons from the work of a narrative scholar. *Qualitative Inquiry*, 20(10), 1-21.
- Peled, E., & Leichtentritt, R. (2002). The ethics of qualitative social work research. *Qualitative Social Work: Research-and-Practice*, 1(2) Jun 2002, 145-169.
- Smythe, W.E., & Murray, M.J. (2000). Owning the story: Ethical considerations in narrative research. *Ethics & Behavior*, 10(4), 311-336.
- Tversky, A., Kahanman D. (1982). Judgment under Uncertainty: Heuristics and biases. In D. Kahanman, P. Slovic, & A. Tversky (Eds), *Judgment under Uncertainty: Heuristics and biases* (pp: 3-20). New York:Cambridge University Press.

נספח: דוגמאות של טופס הסכמה וטופס "הסכמה מחדש"

טופס הסכמה והצהרה על שמירה על סודיות

ברצוני להודות לך על הסכמתך להשתתף במחקר לדוקטורט, העוסק ב-"XXXXXXXX". מטרת המחקר היא

המחקר נערך על ידי במסגרת XXX של אוניברסיטה XXX. נוסף על הסכמתך בעל פה, נדרשת מן הטעם האתי, גם הסכמתך בכתב.

1. טופס הסכמה

- א. הנני מסכימה להקלטת הראיון.
 - ב. הנני מסכימה לשכתוב מלא של הראיון.
 - ג. ידוע לי כי שמי ופרטים אישיים שלי לא יופיעו בשכתוב. בתנאי זה, אני מסכימה לחשיפת המידע של הראיון למנחת המחקר, XXX ולשופטות המחקר.
 - ד. ידוע לי כי החוקרת, XXX (שם החוקרת), תכתוב עבודת דוקטורט על סמך החומר הזה, ובעבודה תצטט קטעים מדברי, תוך שמירה על חיסיון זהותי.
- שם פרטי ושם משפחה: _____ ת.ז. _____ חתימת מרואיינת: _____

2. הצהרת שמירה על סודיות!

- חלק זה ימולא על ידי החוקרת, במעמד המרואיינת.
- הראיונות ישוכתבו תוך שמירה קפדנית על סודיות באמצעים שונים של הסוואה:
1. זהות המרואיינות ידועה אך ורק לחוקרת, XXX. זהות המרואיינת אינה ידועה למנחת המחקר ולעוזרי המחקר.
 2. יושמו/ישונו פרטים, מקומות, מבנה משפחתי (מס' הנפשות במשפחה), עיסוקים מקצועיים של בני משפחה נוספים.
 3. תושמט הזהות המקצועית הספציפית (כגון XXX, XXXXXX).
 4. יערכו שינויים נוספים, במידה ואינם רלוונטיים במיוחד להבנת הספור כגון מצב משפחתי, שינויי מין של אחרים המוזכרים בספור.
 5. יעשה קיצור משמעותי של דבריך שיצוטטו בעבודה ושימוש רק בחלקים רלוונטיים לצרכי המחקר.

שם פרטי _____ שם משפחה _____ חתימה _____

טופס הסכמה מחדש

אישור זה נשלח למספר מצומצם של מרואיינות שהחומר מהראיונות שלהם הובא בהרחבה רבה יותר והיווה פרק בעבודת הדוקטורט שכלל ניתוח עומק:

אישור

הנני מאשרת ל-XXX, לפרסם את הקטעים מן הראיון שערכתני עמה, שהוצגו לפני, בעבודת הדוקטורט: "XXXXXXXXXXXX". ידוע לי כי קטעים אלה יכללו בהצגת ניתוח עומק של הראיון עימי.

שם פרטי _____ שם משפחה _____

חתימה _____ תאריך _____

אישור זה יוצפן והיווה בסיס להצהרת שמירה על סודיות.